

TRADITIE

TIJDSCHRIFT OVER ALLEDAAGSE DINGEN, TRADITIES EN RITUELEN

HOLLANDMANIA

PIJP ROKEN

SINTERKLAAS
GEDICHTEN

VOORWOORD

Beeld en imago

Holland, Michigan, een klein plaatsje in de Verenigde Staten, trekt jaarlijks meer dan tweeën-half miljoen toeristen, waaronder veel mensen uit Nederland. Het hoogtepunt vormt elk jaar in mei het beroemde Tulip Time Festival, wanneer, zoals het in bloemrijk taalgebruik op de website heet, 'more than six million tulips burst into bloom as the town celebrates its Dutch heritage'. Met het Tulip Festival vieren de inwoners van Holland hun Nederlandse wortels, die ze niet willen vergeten.

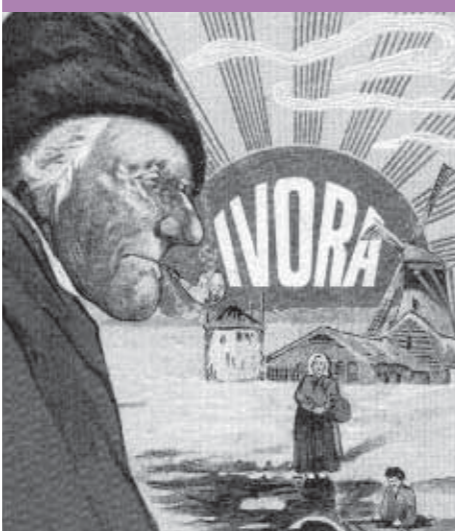
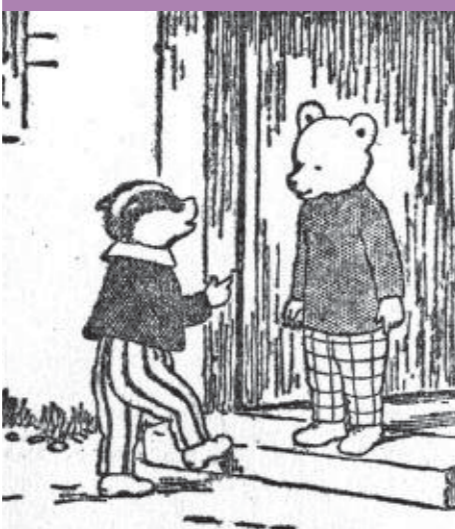
Ik moest aan dit festival denken, toen ik in deze *Traditie* het artikel 'Hollandmania: Nederland door de ogen van Amerikanen' las. Als je Amerikanen over Nederland spreekt dan beginnen ze altijd over tulpen, maar ook over klompen, schaatsen en natuurlijk over producten als kaas, drop en hagel-slag. Al die dingen verbeelden voor hen blijkbaar de Nederlandse culturele identiteit. Uit 'Hollandmania' blijkt dat dit beeld van Nederland eigenlijk al vrij oud is, en ook voorkomt in veel Amerikaanse negentiende- en twintigste-eeuwse kinderboeken. Heel bekend is bijvoorbeeld het kinderboek van Mary Mapes Dodge, over Hans Brinker en zijn beroemde schaatstocht. In de Verenigde Staten is geen Nederlander zo beroemd en bekend als Hans Brinker, in Nederland zijn er veel minder mensen die van hem gehoord hebben.

Hoe ontstaat dit soort beeldvorming eigenlijk? En in hoeverre sluit dit beeld, dat anderen blijkbaar over ons koesteren, aan bij de feitelijk realiteit zoals wij die zelf ervaren? Koesteren de emigranten uit Nederland in Amerika niet een al te nostalgisch beeld van het land van hun voorouders? Zelf heb ik ook familieleden die zijn geëmigreerd, in dit geval naar Nieuw Zeeland. Hun wortels hebben ze nooit helemaal kunnen loslaten. Je afkomst blijf je altijd meedragen in je culturele bagage, waar je ook naartoe gaat. In Holland, Michigan vieren ze op het moment dat ik dit schrijf hun Sinterklaasfeest. Dit Dutch WinterFest duurt maar liefst drie weken!

Ineke Strouken

Ineke Strouken, hoofdredacteur

INHOUD

4 De galg

Podiumvereniging Ratatouille is een levende geschiedenis groep, die de veroordeling en de terechtstelling met de galg uit de zeventiende en achttiende eeuw naspeelt.

9 Krantenstrips

Het eerste stripverhaal voor kranten was Jopie Slim en Dikkie Bigmans, een verhaal over een jongetje en een sprekend varken, dat in 1921 in de Telegraaf verscheen.

14 Pijp roken

Na de introductie van de tabak vanuit Amerika breidt de gewoonte van het roken zich gestaag uit. In de loop van de zeventiende eeuw wordt roken een traditie en werd de kleipijp het algemeen gangbare rook-instrument.

20 Hollandmania

In Amerika bestond op het einde van de negentiende eeuw een grote belangstelling voor de Nederlandse tradities. Tijdens het honderdjarig bestaan van de Verenigde Staten, in 1876, ging men op zoek naar de roots en die lagen voor een groot deel in Nederland.

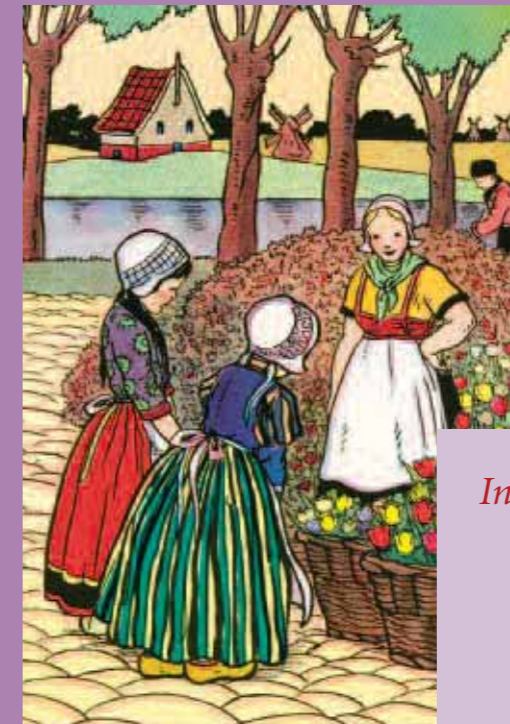
26 Riool

Riolering is belangrijk voor de afvoer van afvalwater naar de rioolwaterzuiveringsinstallaties. Vroeger werd alles op straat of in de gracht gegooid, waardoor ziekten de kans kregen zich te verspreiden.

34 Sinterklaasgedichten

In de week vóór 5 december worden wij heel creatief met taal, want op pakjesavond willen wij elkaar allemaal de spiegel voorhouden in een zelfgemaakt gedicht. Een typisch Nederlandse gewoonte.

In dit nummer:

- 4 **De hanging van Ratatouille**
Levende geschiedenis met de galg
Piet de Boer
- 9 **Als je begrijpt wat ik bedoel**
De gouden jaren van de krantenstrip
A.G.M.F. Brok
- 14 **Roken in de negentiende eeuw**
De geschiedenis van de kleipijp
Benedict Goes
- 16 **Pijpen maken**
De laatste ambachtelijke pijpenmaker gaat met pensioen
Connie Harkema
- 20 **Hollandmania**
Nederland door de ogen van Amerikanen
Janneke van der Veer
- 26 **Riolering**
Van Grieks buizenstelsel tot hedendaags rioolstelsel
Connie Harkema
- 29 **Oliebollen bakken**
Herinneringen
Piet de Boer
- 30 **Alledaagse dingen**
Ineke Strouken
- 32 **Feestgerechten**
Koken met traditie
Cees Tempel
- 34 **'Een heerlijk boutje, dat Sint u biedt, Eet hem voorzichtig, verslik je niet.'**
De geschiedenis van het Sinterklaasgedicht
Frits Booy

De hanging van Ratatouille

Podiumvereniging Ratatouille is een buitenbeentje onder de folklore- en living-historyverenigingen. Ze spelen toneel, doen hoorspelen op de lokale radio en ensceneren een veroordeling en terechtstelling uit de zeventiende en achttiende eeuw. Een niet alledaagse vorm van toneel en folklore.

Tekst: Piet de Boer

Foto's: Ratatouille en Arjen Tempel

De vereniging Ratatouille bestaat sinds 1995 en is voortgekomen uit de leden van de ter ziele gegane toneelvereniging Amphis aangevuld met vrienden en bekenden. Door een persoonlijk initiatief van Arina Hagendijk, een van de toneelspelers, ontstond Ratatouille. De nieuwe vereniging zou geen gewone toneelvereniging worden. Ze wilde een club die verschillende theatrale disciplines naast elkaar beoefende. Ratatouille moest een 'open podium' bieden waar alles mogelijk was. Het open podium idee gold ook voor de plaats van optredens. Ratatouille wilde niet alleen in een zaaltje optreden, maar ook op straat, in de klas, op de radio en via internet.

Het begon bescheiden. Ratatouille verzorgde cabaretachtige stukjes bij de presentatie van de jaarcijfers van de volksuniversiteit en trad op school op. De eerste langlopende activiteit was Café De Struysvogel. Een denkbeeldig café in Oosterhout waar barvrouw Wilma de scepter zwaaide en

Hanging in Oosterhout van misdadigster Lenie van Campen. Om de galg stevig te verankeren plaatst men de balk in een gemeenteputje.

Levende geschiedenis is het naspelen van aspecten uit de geschiedenis op basis van historisch onderzoek.

de vaste klanten Henk, Nico en Bernadette praatten over de actualiteit en het dagelijks leven zoals het millenniumprobleem in 1999, het carnaval, de verbouwing van de wc, maar ook de versierlessen van Henk door de lesbische Bernadette. Het hoorspel werd uitgezonden op de ORTS, de lokale radiozender van Oosterhout. Nu verzorgt Ratatouille daar de hoorspelserie 'De Galerie'. De dagelijkse beslommeringen in een noodlijdende kunsthandel. De teksten voor tien tot vijftien minuten radio worden van te voren geschreven door de tekstschrijver en regisseur van de vereniging Michel Westerman.

Terechtstelling door hanging

Westerman schrijft ook de teksten van het meest spectaculaire optreden van de groep: de hanging. Er zijn weinig living-historygroepen die zich daaraan wagen.

Ratatouille is bij toeval op dit onderwerp gestoten. Bert Willemen benaderde de spelers om het Galgenveld in Oosterhout 'in ere te herstellen'. Willemen had als heemkundige deelgenomen aan de 'Studiewerkgroep Het Gerecht van Oosterhout'. Op basis van kaartmateriaal en archiefonderzoek reconstrueerde men de plaats van de galg in Oosterhout en de handelingen bij de terechtstellingen.

Op de Openmonumentendag 1999 zou Staatsbosbeheer nieuwe informatiepalen onthullen. Het Gerecht van Oosterhout of het Galgenveld was een bijzondere locatie in de bossen ten zuiden van industrieterrein 'De vijf Eiken'. Staatsbosbeheer plaatste een plaquette met een afbeelding van de galg en een verklarende tekst. Ratatouille voerde die dag een berechting en hanging uit.

Voor de opvoering maakte de groep dankbaar gebruik van het opgediepte archiefmateriaal. De leden van de studiegroep ontdekten dat Oosterhout in de zeventiende en achttiende eeuw de hoge jurisdictie bezat. Dat betekende dat misdadigers in Oosterhout berecht en gestraft konden worden tot de doodstraf aan toe. De doodstraf werd op de Heuvel in Oosterhout uitgevoerd. Waarschijnlijk met een 'kniegalg'.

De hanging van Lenie van Campen

Zo gebeurde het opnieuw op 12 september 1999. In Oosterhout kwam Lenie van Campen voor het gerecht. Zij is gemodelleerd naar de historische figuur Adriaan van Campen, die Oosterhout en omgeving onveilig maakte rond 1700. Moord, diefstal en berovingen had hij op

Na de terechtstelling wordt het lichaam afgevoerd naar het galgenveld om te dienen als afschrikwekkend voorbeeld voor iedereen die iets kwaads zou willen.

zijn naam staan. Lenie is de vrouwelijke vorm van deze Adriaan van Campen. Dat de misdadiger een misdadigster werd, was uit praktische overwegingen. 'De mannen wilden niet opgehangen worden', zegt Joop Bonte lachend. Arina Hagendijk durfde wel. Daarom is de roverhoofdman uit het oorspronkelijke verhaal vervangen door zijn denkbeeldige vrouw.

De vluchtende Lenie was opgepakt aan de grens met Raamsdonkveer door de 'rode roede' een soort ME uit de zeventiende eeuw uit Breda. Lenie komt voor de rechter en wordt aangeklaagd door de drossaard. Lenie was geen onbekende voor rechter en drossaard. Na belastende getuigenverklaringen bekend ze haar misdaden. Het geplande radbraken door de beul kan achterwege blijven door deze bekentenis. De rechter veroordeelt haar vervolgens wel tot de doodstraf. Een priester neemt de laatste biecht af en een beul legt de lus om de nek van Lenie van Campen. Arina staat dan op een strobaal met de lus om de nek. Joop Bonte: 'Dat is een ingewikkeld deel van de hanging. Een strobaal trek je niet zomaar weg. Nu hebben we een veilingkistje dat op de korte kant staat.

Dat kunnen we makkelijk onderuitschoppen, waardoor de gehangenen een 'mooie smak' maakt.'

De hanging is verder technisch zo simpel mogelijk gehouden. De veroordeelde hangt in een klimtuigje. Dat is onder een zwarte kous aan het 'hangtouw' bevestigd achter het hoofd. Er zit wel een echte strop om de nek van de veroordeelde, maar die is met elastiek aan hetzelfde touw bevestigd. Mocht het tuigje falen dan valt de veroordeelde weliswaar hard op de grond, maar de lus trekt niet aan. Om het de elastieken strop aansluitend om de hals te krijgen moet het tuigje op de juiste plaats zitten en niet verplaatsen. 'Dat tuigje moet dus echt strak om het lijf zitten, maar het afstellen daarvan is nog steeds een probleem', zegt Bonte.

Loodzware galg

De voorstelling wordt steeds beter. De galg stond 12 september 1999 in een gemeenteputje, 'vastgezet met stophout', zegt Bonte. Nu ziet het er al veel professioneler uit en heeft de groep een podium van 2,5 bij 2,5 meter onder de galg. Dat podium maakt het optreden realistischer

en ze zijn niet meer afhankelijk van een put. Na de succesvolle eerste berechting en hanging hebben ze deze act nog ruim tien keer opgevoerd.

Als de hanging elders plaatsvindt, gaat de galg uit één stuk gewoon mee. Het is weliswaar vurenhout, maar zegt de voorzitter: 'Die galg is niet te tillen. Je sjouwt je een breuk met dat ding van vier meter.' Aanvankelijk ging alles op een aanhangwagen, maar met het podium erbij hebben ze nu een kleine vrachtwagen nodig.

Ter lering en vermaak

Meestal eindigt een optreden als de acteur die de gehangene speelt, terugkeert op de plaats van de galg en er geklapt kan worden. In 1999 duurde de hanging langer. De overleden misdadigster reed men op een kar van 'boer Arendonk' uit Oosteind het dorp uit, tot het park. Daarna ging 'het lijk' met de auto naar het Galgenveld. Daar ging het stuk verder. De 'dode' Lenie werd in een kruiwagen naar de driehoeksgalg gereden. Daar op het Galgenveld knoopte men haar opnieuw op. De constructie van deze galg baseerde men op een bestek uit 1734. Toen bouwde

De Oosterhoutse bevolking kijkt toe hoe Arina Hagendijk als Lenie van Campen aan de 'drie steijle' galg hangt.

Makkelijke Willemijn, een prostituee, wordt op de Nationale Volkcultuurdag (2005) opgehangen.

men een 'nieuwe drie steijle galge ofte gericht' in Oosterhout. Deze 'tentoonstellingsgalg' diende ter afschrikking. De galg op drie eiken palen was hoog. In het bestek zo'n twintig voet (ongeveer vijf meter). De veroordeelde liet men daar hangen tot het lichaam ontbonden was en naar beneden viel. Vogels, insecten en vleeseters deden zich aan het vlees tegoed.

Zo authentiek mogelijk

Ratouille streeft met de hangingen naar authenticiteit. 'We willen het wel zo echt mogelijk doen', zegt Joop Bonte. Dat betekent dat de tekst van het stuk gebaseerd moet zijn op historische gegevens. Tekstschrijver Michel Westerman,

gebruikt deze gegevens om zijn stuk te schrijven. Het gaat zelfs zo ver, dat als de hanging buiten Oosterhout wordt gespeeld plaatselijk naar historische namen en gegevens over hangingen wordt gezocht. Dat maakt elk optreden van Ratouille uniek. Westerman weeft deze gegevens in de basistekst. De teksten zijn wel gewoon in het Nederlands en niet achttiende-eeuws. Geen ouderwets taalgebruik dus. 'Dat beheersen we niet, dus dat doen wij niet', zegt Bonte.

Misdadiger

Zowel mannen als vrouwen kunnen de misdadiger spelen bij Ratouille. We hebben twee spelers een man en een

vrouw met bijna hetzelfde gewicht en lengte. Dat is belangrijk omdat dan de galg maar één keer afgesteld hoeft te worden. Afhankelijk van het verhaal wordt een van tweeën ingezet en opgehangen. Het plaatselijke historische verhaal vormt de basis waarmee Ratouille zijn eigen uitvoering maakt. In Heusden werd de veroordeelde roverhoofdman Arcules Peldertjen, alias Don Sint Jan, opgepakt tussen het winkelende publiek op de markt. Zijn 'Compagnie van de witte veer' maakte in de zeventiende eeuw de omgeving van Heusden onveilig. Arcules, gespeeld door Nick Hoogland, wordt afgevoerd naar het gerecht waar hij veroordeeld wordt tot de doodstraf.

In de Toovertuin maakt een dikke beer in een geruite jas zijn opwachting.

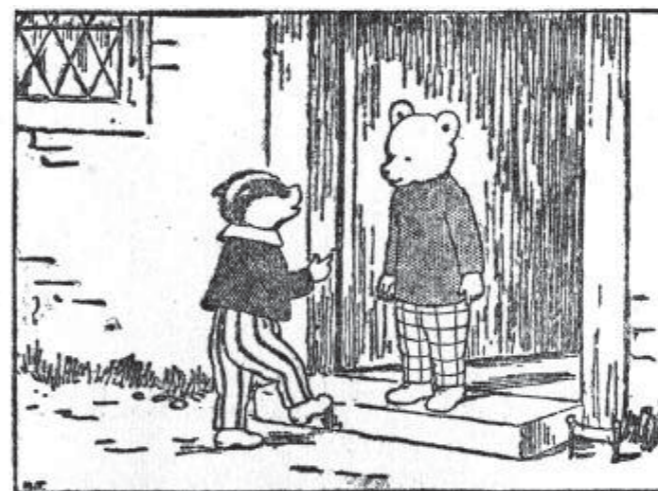
Dit was de geboorte van het bekende beeldverhaal van Olivier B. Bommel van Maarten Toonder.

Als je begrijpt wat ik bedoel

Het getekende beeldverhaal, de strip, heeft in de afgelopen decennia een ongekennde populariteit bereikt. Dat is wel eens anders geweest. Er is een tijd geweest dat de strip door veel ouders en opvoeders verderfelijker werd genoemd. Dit waren dezelfde ouders en opvoeders die in de zeventiger jaren als eerste de krant pakten om te zien hoe het met de belevenissen van de heer Bommel was gesteld en hun zootje amper de gelegenheid gaven om zijn nieuwe Asterix in te kijken, begerig als zij waren om het verhaal eerst zelf te lezen.

tekst: A.G.M.F. Brok

De eerste aflevering van Bruin Beer in het Algemeen Handelsblad (1929), met illustraties van Mary Tourtel.

No. 1. — Den dag, nadat Bruin Beer weer in de stad gekomen is, — hij was met zijn Moeder naar het strand geweest — klopt iemand aan de deur. Wie kan dat zijn? denkt Bruin Beer.

Hij gaat kijken en tot zijn groote vreugde ziet hij dat het Wim Das, zijn liefste vriendje, is.

„Zeg Bruin, vraag je Moeder, of je met mij en den tweeling Ko en Nijn naar het bosch mag gaan picknicken. Zou ze het goed vinden?”

No. 2. — Dadelijk holt Bruin naar zijn Moeder en vraagt of hij met zijn vriendjes mag meegaan. „Ja hoor,” zegt Moeder Beer, „als jullie nu maar geen kattenkwaad uithaalt! Anders mag het nooit weer!”

En die lieve Moeder Beer pakt Brood en koekjes en vruchten in een mandje. Want ieder moet natuurlijk wat meebrengen. Vroolijk wuift Bruin Beer zijn Moeder goedendag.

In de zeventiende eeuw betekende dat onthoofding na radbraken, maar bij Rataouille wordt Don Sint Jan opgehangen. In hetzelfde Heusden speelt ook het verhaal 'de Rechtspraak van Kreupele Willemijn'. In de zeventiende eeuw werd zij veroordeeld en gevangenzet, omdat ze zich prostitueerde voor de daar gelegerde garnizoenssoldaten. In het verhaal van Rataouille wordt Willemijn, gespeeld door Arina Hagendijk, veroordeeld en opgehangen, omdat ze de beurs stal van een van haar klanten.

In Utrecht op Fort

Voordorp werd de 'Meester van het scherpe swaerde' ofwel de scherprechter opgevoerd. De vrouw die opgehangen werd, was Willemijn Cathrijne, beter bekend als 'makkelijke Willemijn'. Ze was een dame van lichte zeden, die de beurs had gestolen van een lakenkoopman. Willemijn was al eerder veroordeeld voor ordeverstoring, dronkenschap en vechtpartijen. De maat was vol en daarom werd ze veroordeeld tot de galg.

Historische sfeer

Ook het materiaal van de galg moet volgens Rataouille zoveel mogelijk kloppen. Kaartmateriaal en afbeeldingen zijn gebruikt bij de reconstructie. Er is ook een bezoek gebracht aan museum

De Gevangenenpoort in Den Haag. Bovendien zijn ze wezen kijken hoe zo'n executie door anderen uitgevoerd wordt. De 1-April vereniging in Brielle doet elk jaar een hanging bij de herdenking van de inname van Den Briel door de Watergeuzen uit 1572. Bonte aarzelt: 'Hoe zal ik het zeggen: de galg zag er wat knullig uit'. Voor de galg maakten ze gebruik van pallets en camouflagenetten,

Een 're-enactor' is een beoefenaar van 'living history', ofwel levende geschiedenis.

volgens Bonte. 'Dat kan natuurlijk niet', zegt hij resoluut. 'Dat vond ik niet verantwoord. Pallets en camouflagenetten bestonden toen niet.' Maar je moet soms ook concessies doen, zegt de voorzitter van Rataouille. De kleding is gemaakt naar voorbeelden uit de zeventiende en achttiende eeuw. 'Het zal niet voor honderd procent kloppen', zegt Joop Bonte, 'maar anders zouden de kosten veel te hoog worden'.

Ook de sfeer van de opvoering moet aansluiten bij het karakter van een hanging. De opvoering mag geen 'kluchtig karakter' hebben, vindt Joop. Het is geen komedie. De rechter, drossaard, misdadiger en soldaten spelen hun rol dan ook serieus.

Natuurlijk zorgen de omstanders wel voor rumoer. 'We hebben altijd een paar oproerkraaiers bij ons. De mensen zijn natuurlijk blij dat een rover die de streek terroriseerde, eindelijk opgepakt is. Soms gaat het gewone publiek daarin mee, soms ook niet. In Heusden waren de mensen levendig en druk en gingen ze gemakkelijk op in het spel. In Den Bosch waren de mensen wel onder de indruk van het spel, maar bleef het verder stil.' Voorzitter Bonte weet niet waar dat aan ligt.

Misschien heeft het met de sfeer op de locatie te maken. In 2000 voerde Rataouille een hanging op tijdens een genealogische dag in Den Bosch. De galg stond op een talud en de gehangenen stak scherp af tegen een prachtige lucht. Het publiek stond daar ook meer op afstand dan in Heusden.

Joop Bonte en schrijver Michel Westerman zijn vast van plan meer hangingen op te voeren. Als er vraag naar blijft, houdt Rataouille de hanging op het repertoire. Wat begon als een eenmalig optreden om een monumentale plek in Oosterhout in ere te herstellen is nu een living-history evenement op historische festivals, markten en andere bijeenkomsten. ■

Meer informatie: www.rataouille.nl

Bulletje en Bonestaak van de linkse Volkskrant ontmoeten in Londen Jopie Slim en Dikkie Bigmans van de rechtse Telegraaf.

Dat strips leesbaarheid zouden bevorderen, gelooft nu zelfs geen ouderwetse pedagoog meer. Het tegendeel is eerder waar, want Asterix heeft inmiddels het gymnasium veroverd. Vier albums van de Gallische held zijn in het latijn vertaald om als lesmateriaal te dienen, zodat gymnasiasten nu Asterix vertalen in plaats van Caesar. Kortom, het kan verkeren.

Het Stripschap

In 1967 werd het Stripschap opgericht, de vereniging die tot doel had om de belangstelling voor strips te vergroten. De vereniging gaf ook een blad uit, het *Stripschrift*, waarin veel

belangwekkende zaken over het beeldverhaal en hun makers te lezen is. In diverse steden zijn speciale stripzaken opgericht en ook op boekenmarkten schuimen verzamelaars met lijsten in de hand de kramen af op zoek naar dat ene ontbrekende Bommelverhaal. Vooral oude, antiquarische strips gaan op dit moment voor gigantische prijzen weg. Een blik in de stripcatalogus van Hans Matla doet niet alleen de verzamelaar ter plekke verbleken en een vergelijking met de zeventiende-eeuwse bollenhandel ligt voor de hand.

Hoe komt het dat strips zo geliefd zijn? Dit lijkt niet zo gemakkelijk te achterhalen. Natuurlijk lezen strips gemakkelijk weg, gemakkelijker in ieder geval dan een gewoon boek. Dit is vooral voor jongeren aantrekkelijk. Wanneer je sterk visueel bent ingesteld is het heerlijk dat er naast de tekst ook plaatsjes zijn. Maar hoe komt het dan dat ook volwassenen tuk zijn op

strips en ze gretig lezen? Ik denk dat dit komt, omdat een aantal strips gewoon erg goed is, goed getekend en van een goede tekst voorzien. De Bommelstrip en Asterix zijn hiervan sprekende voorbeelden. Daarnaast hebben veel strips voor ouderen nostalgische waarde. De generatie van veertig ruilt Kuifje voor Tom Poes, de generatie van vijftig ruilt Kuifje voor Suske en Wiske en die van zestig Suske en Wiske voor modernere strips.

Nee, de strip is niet meer weg te denken uit de huidige samenleving. Hoe anders was dit in de jaren kort na de oorlog.

De eerste krantenstrip van niveau verscheen in 1921 in de Telegraaf.

Veel volwassenen dachten dat er van de strip een slechte invloed uitging. De toenmalige Minister van Onderwijs Gielen deed zelfs een beroep op de schooldirecteuren en rectoren om 'te bevorderen dat het verspreiden van zogenaamde beeldromans op school als daarbuiten zoveel mogelijk wordt tegengegaan. Deze boekjes, die een samenhangende reeks tekeningen met een begeleidende tekst bevatten, zijn over het algemeen van sensationeel karakter zonder enige waarde.' Het was duidelijk dat hij ze niet had gelezen.

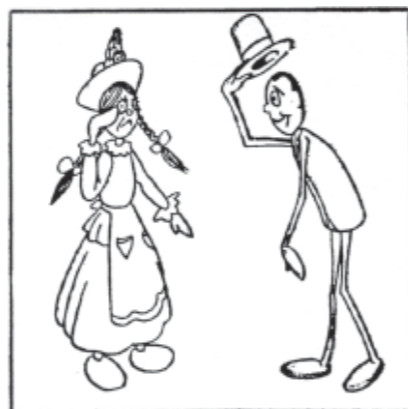
Het resultaat was echter wel dat veel waardevolle strips werden weggegooid. Menig oudere kijkt handenwringend terug wanneer hij beseft dat zijn verzameling kapitein Robboekjes op dit moment meer dan duizend euro waard zou zijn geweest, om over de gevoelswaarde maar te

zwijgen, want die is niet in geld uit te drukken. Wie die oude strips nog eens doorkijkt, vraagt zich met enige verbazing af wat daar nu zo sensationeel en gevaarlijk aan was. De verhaaltjes zijn over het algemeen braaf van toon, schurken krijgen hun verdiende loon en lelijke taal wordt er niet in gebezigd. Dat kwam pas later.

De eerste krantenstrips

De eerste strip van niveau verscheen in 1921 in de *Telegraaf*: Jopie Slim en Dikkie Bigmans was een uit het Engels vertaald verhaaltje over een jongetje en een sprekend varken. De strip sloeg aan en er werd zelfs een liedje over het tweetal gemaakt, waarvan het refrein begon met: 'Jopie Slim en Dikkie Bigmans, zijn de schrik van het hele land.'

Het succes van dit tweetal deed andere krantenredacties ook op zoek gaan naar

De strip van Tripje en Liezerbertha verscheen in 1923 voor het eerst in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* en werd daarna door andere kranten overgenomen. De strip werd gemaakt door Henk Backer, de eerste officiële Nederlandse striptekenaar.

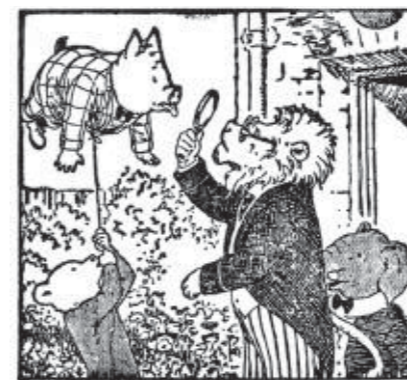
een goede strip. De eerste die hier in slaagde was de socialistische krant *Het Volk*. Op 2 mei 1922 maakten Bulletje en Bonestaak in deze krant hun opwachting. De tekst was van niemand minder dan A.M. de Jong, de schrijver van *Merijntje Gijzen*, de tekeningen waren van George van Raemdonck. Bulletje en Bonestaak was een nogal ruige strip; er wordt naar hartelust in gekotst, de jongens worden nogal eens bloot afgebeeld en de verhalen van ouwe Hein, Bonken genaamd, blinken niet uit door subtiel taalgebruik. Helemaal bont maakten de Jong en van Raemdonck het wanneer Bulletje en Bonestaak in Londen bij toeval Jopie Slim en Dikkie Bigmans tegen het lijf liepen en ze een stevig pak rammell gaven. Anders gezegd, het linkse *Het Volk* gaf de rechtse *Telegraaf* er goed van langs, reden voor enig rumoer en verontwaardigde brieven.

Een derde strip die grote populariteit genoot was Tripje en Liezerbertha, die in 1923 voor het eerst in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* verscheen en daarna door andere kranten werd overgenomen. De strip werd gemaakt door Henk Backer, die als de eerste officiële Nederlandse striptekenaar wordt beschouwd. Tripje en Liezerbertha was een eenvoudig, vriendelijk verhaaltje, waarin weinig spannends viel te ontdekken. Desondanks werd het mateloos populair. Toen het eerste boekje van het tweetal in de verkoop kwam, stonden de mensen in grote rijen voor het kantoor van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* te wachten en moest de politie er zelfs met paarden en dranghekken aan te pas komen om de menigte in toom te houden. Het klinkt ongelooflijk, maar toch was het zo.

In de jaren vijftig vond men dat kinderen beter geen stripboeken konden lezen.

Bruintje Beer

De beste strip in die jaren voor de oorlog was ongetwijfeld Bruintje Beer, die in 1929 voor het eerst in het *Handelsblad* zijn opwachting maakte. Het beertje was uit Engeland afkomstig en heette daar Rupert. De maakster van de strip was Mary Tourtel, de echtgenote van een van de redacteuren van de *Daily Express*. Omdat zij de naam had aardig te kunnen tekenen, deed de eigenaar van de krant, Lord Beaverbrook, haar het voorstel om een verhaal voor kinderen te beginnen. De reden was voor de hand liggend: de lord wilde zijn krant graag wat meer onder de aandacht brengen. En zo verscheen in

Bruintje Beer gezien door de tekenaar Alfred Bestall

1920 voor het eerst 'Little lost bear', een primitief getekend verhaaltje met een magere tekst. Maar al snel won de strip in kwaliteit en binnen enkele maanden was 'Rupert' niet meer uit de krant weg te denken. Mary Tourtel ontwikkelde een geheel eigen stijl, die door jong en oud werd gewaardeerd.

Door de strip nam het aantal verkochte kranten aanzienlijk toe en men kan zich de schrik van lord Beaverbrook indenken toen Mary Tourtel in 1935 te kennen gaf met 'Rupert' te willen stoppen. Haar gezichtsvermogen was de laatste jaren schrikbarend achteruit gegaan en zij zag geen kans meer om elke dag een tekening te maken. Stof voor verhalen had zij nog genoeg. Tot geluk van de lord werkte er

op de redactie een begaafd tekenaar, Alfred Bestall geheten, die bereid werd gevonden de strip voort te zetten. Wel kreeg hij de strenge instructie mee om in het verhaal wat minder heksen, boze dwergen en lelijke tovenaars op te laten treden. Bestall bleek een gouden greep. De kwaliteit van het verhaal ging niet achteruit, integendeel. De tekeningen werden beter, omdat Bestall de afbeelding eerst in het groot maakte, waarna de typografen die later verkleinden, en ook kwam er meer humor en vaart in het verhaal, dat bij Mary Tourtel vaak erg sprookjesachtig en afstandelijk was. Haar geijkte thema was dat Bruintje iets doms doet of wegloopt, vreemde avonturen beleeft en daarna op een los vliegend kamelenzadel of in een toverhoed weer thuiskomt, waar vader en moeder Beer in de tuin al op de uitkijk staan. Dit werd bij Bestall veel gewoner en alledaagser. Het verhaal won aan levendigheid, terwijl ook de tekeningen minder statisch waren dan bij Mary Tourtel. Vooral in tekeningen van de natuur was Bestall ongeëvenaard. Uit respect voor zijn voorganger signeerde Bestall zijn tekeningen niet.

Bestall heeft het tot 1965 volgehouden. Toen was bij hem de inspiratie volledig verdwenen, nadat hij zich in de jaren daarvoor al vele malen aan herhalingen van oude thema's had bezondigd. Chaplain en Cuby namen zijn werk over, doch haalden bij lange na niet het niveau van Bestall. De strip is in de tachtiger jaren gestopt. Toch is Rupert Bear in Engeland nog steeds een begrip en zijn ook in Nederland de Bruintje Beer boeken recent nog eens herdrukt. Het tekent de kwaliteit van de strip.

De reclamestrip

In de dertiger jaren kwam er een reclamestrip op de markt die een grote populariteit zou verwerven: Flipje,

10 Toen d'andren kwamen, stond de gang Al blank, en Flapoor zei: „Nu krijgen we geen Betuw jam! O, o, wat dom van mij!”

De reclamestrip Flipje uit Tiel met Flapoor Olifant.

het fruitbaasje van Tiel. De maker was Eelco ten Harmsen van der Beek, de opdrachtgever jamfabriek De Betuwe. De strip bestond uit tien plaatjes waarbij onder elk plaatje een vierregelig rijmpje stond. Je kon de strips krijgen door Flipjes te sparen bij de jam, de appelstroop en de vruchtensap van de Betuwe. Flipje werd een graag geziene gast bij de kinderen, zeker toen hij zijn verblijf bij de kabouters, waar braafheid troef was, had verruild voor het pension van juffrouw Schaap in Dierenland waar een aantal vreemde snuiters rondliepen, zoals Bertje Big, Jasper Aap en Flapoor Olifant. Allemaal hadden ze zo hun eigenaardigheden waardoor er regelmatig de nodige catastrofes ontstonden. Maar als de nood het hoogst was, verscheen op het tiende plaatje Tiels Flipje die alles weer in orde bracht, waarna smakelijk van de Betuwe jam werd gesmikkeld of van de Rijno vruchtensap werd gedronken. Een enkele keer liep de situatie zo uit de hand dat er zelfs voor Tiels Flipje geen redden meer aan was, zodat Flapoor Olifant verzucht, nadat hij een fonteintje in het ongerede heeft gebracht: 'Nu krijgen we geen Betuw jam, o, o, wat dom van mij.'

De strip beleefde herdruk op herdruk en is op boekenmarkten nog veel gevraagd.

Een apart genre is het verhaal van detective Dick Bos, getekend door Alfred Mazure. Deze strip werd zeer populair bij de jeugd, maar werd verguisd door ouders en opvoeders.

Met de Bommelverhalen bereikte de krantenstrip zijn hoogtepunt.

Voor ouders was het een heerlijk verhaal om voor te lezen omdat het verhaal rijmt, er om gelachen kan worden en in lengte is te overzien, zodat het voorlezen voor een vermoeide vader of moeder niet te lang hoeft te duren.

Het succes van Flipje maakte dat er meer reclamestrips op de markt kwamen, zoals Pijpe Drop van oliemaatschappij de Automaat, Piet Pelle op zijn Gazelle, Boffie van Albert Heyn's koffie en Arretje Nof van Calvé, geschreven en getekend door de bekende romancier Johan Fabricius. Het succes van Flipje overtroffen zij echter niet.

Heer Bommel verschijnt

Geleidelijk verschenen er meer strips, want krantendirecties hadden inmiddels door dat een strip de aantrekkelijkheid van hun dagblad aanzienlijk verhoogde. Goede verhalen uit die tijd zijn Tijs Wijs de Torenwachter, Thijs IJs, een vroege schepping van Marten Toonder, en In de soete Suyckerbol, een creatie van vader en zoon Van der Hulst, welk verhaal in de christelijke pers verscheen. Een heel apart genre vertegenwoordigde Alfred Mazure die als MAZ de juijtsuende detective Dick Bos ten tonele voerde. Dick Bos werd zeer populair bij de jeugd, maar evenzo hard verguisd door ouders en opvoeders. Het kleine formaat van de boekjes was echter zo handig dat veel Dick Bossen aan in beslagname wisten te ontkomen. Nu kun je je afvragen wat er toch zo afkeurenswaardig was aan Dick Bos. Het goede wint altijd, de deugnieten worden gestraft, vuurwapens gebruikte hij niet en zware mishandeling komt er niet in voor. Maar omdat desondanks vele Dick Bos boekjes in de kachel of bij het oud papier zijn verdwenen, doen oude exemplaren fantastische prijzen op boekenmarkten.

Dan verschijnt op 16 maart 1941 in de *Telegraaf* een strip die alle andere beeldverhalen in de schaduw zal stellen. Een klein wit poesje, Tom Poes geheten, maakt zijn opwachting. In de eerste twee verhalen is deze Tom Poes nog alleen, maar 'In de Toovertuin' maakt een dikke beer in een geruite jas voor het eerst zijn opwachting. Dat is heer Olivier B. Bommel die vooral opvalt doordat hij steeds domme dingen doet. Vóór 1945 verschijnen er vijftwintig Tom Poes verhalen, die zowel wat betreft tekst als tekeningen steeds beter worden. Vooral 'Tom Poes en de Superfilm onderneming' en 'Tom Poes en de meester schilder' zijn verhalen op hoog niveau. Kort voor het einde van de oorlog moet ook de *Telegraaf* zijn uitgave staken. Tom Poes en Heer Bommel duiken in dit geval letterlijk onder en komen pas in 1946 boven water. Na een aantal zwak getekende en geschreven verhalen schuift Toonder Bommel geleidelijk als hoofdpersonen naar voren. Dan begint de grote bloei van de Bommelstrip.

Inmiddels is het usance geworden om over de 'Bommelverhalen' te spreken, omdat Tom Poes nog slechts een bescheiden rol vervulde. De Bommelverhalen waren wat tekst betreft zo goed geworden dat de Vereniging voor Letterkundigen

Tom Poes woonde dicht bij een groot woud. Daar wandelde hij graag in, want je kunt van alles beleven in zoo'n bosch. Dat komt van al die boomen, denk ik; bij den eenen boom weet je niet wat je bij den volgenden zult zien. Op een dag was hij vroeg op stap gegaan, de zon scheen, stralend en de vogels zongen. „Echt een dag voor avonturen,” dacht Tom Poes.

Toonder zelfs uitnodigde om lid te worden, een grote eer voor een striptekenaar. In 1982 werd het verhaal 'De andere wereld' zelfs uitverkoren als boekenweekgeschenk. De krantenstrips werden later door de Bezige Bij als literaire reuzepockets uitgegeven en kenden een vaste, grote aanhang. In 1986 stopt de strip. In 'Het einde van eindeloos' trouwt heer Bommel met juffrouw Doddel en trekt Tom Poes de wereld in op zoek naar avontuur.

Wat was nu het bijzondere aan de Bommelstrip die vooral in intellectuele kring grote aanhang had en nog heeft? Het is vooral de wijze waarop Toonder het verhaal, dat zich meestal afspeelt in het Donkere Bomen bos of andere sombere, onaardse streken gestalte geeft. Er verschijnt een magiër, een dwerg of een andere moeilijk thuis te brengen figuur, die iets wil. Niemand begrijpt dit, behalve Bommel, de parvenu, die het zo goed bedoelt. Hij gaat de figuur krachtig steunen en pas als het fout dreigt te gaan en er zich grote rampen aandienen, verschijnt Tom Poes ten tonele om nog net op tijd met een list alles ten goede te doen keren. Het is echter niet alleen het verhaal dat boeit. Nee, het is vooral de wijze waarop Toonder de hoofdpersonen gestalte geeft. Hij heeft figuren geschapen die legendarisch zijn

Het eerste optreden van Tom Poes in de *Telegraaf* (16 maart 1941)

geworden zoals de trouwe bediende Joost ('Uw pap is opgediend, met uw welnemen'), commissaris Bulle Bas ('Altijd dezelfde! Bommel, hoe is je naam?'), juffrouw Doddel ('Zeg toch Doddeltje, mallerd') en markies de Cantecler, een adellijke dubbeldooier ('Spar mij uw platte grollen, amice'). Bommel roept in elk verhaal wel een keer: 'Een heer moet alles alleen doen' of 'Als je begrijpt wat ik bedoel' en het vervelende voor hem is dat zijn omgeving dat nu juist niet doet. Hij wil vreselijk graag door de elite geaccepteerd worden, doch dat lukt maar niet.

De bloeiperiode van de strip

Er brak nu een bloeiperiode aan van de strip. Marten Toonder richtte de Toonderstudio's op en trok befaamde striptekenaars aan. Hans Kresse maakte Eric de Noorman, en Piet Wijn en Lo Hartog van Banda hielden zich met Panda, Kappie en koning Hollewijn bezig. Maar niet iedere striptekenaar werkte voor de Toonderstudio's. De oud cellist van het Concertgebouworkest Jan van Oort schreef en tekende onder de naam Jean Dulieu de strip Paulus de boskabouter, welk verhaal in het *Vrije Volk* verscheen. Het *Parool* had Kapitein Rob, een strip die werd getekend door Pieter Kuhn, waarna de journalist Evert Werkman er de teksten bij schreef. *Trouw* had Tekko Taks, een verhaal dat echter niet kon tippen aan eerder genoemde strips en zelfs Godfried Bomans achtte het niet beneden zijn waardigheid om een strip te maken. In de *Volkskrant* verscheen zijn verhaal Pa Pinkelman en tante Pollewop met tekeningen van Carol Voges. Ook uit het buitenland verschenen een aantal prachtige albums. Ik noem hier slechts Asterix de Galliër en Lucky Luke. In België was Kuifje nog onveranderlijk zeer populair, al moest de maker Hergé wel concurrentie dulden van Suske en Wiske van Willy van der Steen.

Stripboek industrie

Het is niet meer zo dat mensen, zoals vroeger nogal eens voorkwam, speciaal voor de strip een krantenabonnement nemen. Mijn oude onderwijzer zegde zelfs zijn abonnement op de *Zwolsche Courant* op en ging over op het *Vrije Volk*, louter en alleen omdat zijn vrouw en hij de strip Paulus de boskabouter leuker vonden dan het beertje Panda. Geleidelijk werden de strips ook minder van kwaliteit. Weliswaar zien de albums er mooier uit en is vooral de kleurendruk geperfectioneerd maar toch halen de verhalen het niet bij de oude krantenstrip. Die oude krantenstrips zijn soms voor woekerprijzen nog op boekenmarkten en in antiquariaten te verkrijgen. Wie nog oude Tom Poes boekjes heeft dient daar uiterst zuinig op te zijn, want ze brengen soms meer dan honderdvijftig euro per stuk op.

Wie hier meer over wil weten, kan een stripcatalogus raadplegen waar alle in Nederland verschenen strips staan vermeld. Dat zijn er heel veel, meer dan u zou hebben gedacht. Het maken van strips is uitgedijd tot een industrie, die meer inhoudt dan het streven slechts een leverancier van kinderlectuur te zijn. Helaas komt er nu meer rommel op de markt dan werkelijk boeiende zaken, al staat de strip Jan, Jans en de kinderen nog op hoog niveau. En wat te zeggen van Dick Matena die het boek 'De Avonden' van Gerard Reve volledig in stripvorm heeft laten verschijnen. Maar in mijn ogen zijn de echte mooie strips kort voor en kort na de oorlog verschenen. Kortom, zij passen in (een) *Traditie*. ■

Roken in de negentiende eeuw

Veranderingen in rookgedrag zijn niet uitsluitend van de laatste jaren.

Al gedurende de negentiende en begin twintigste eeuw is het een thema dat alom in de maatschappij te volgen is. Toen kwam dit niet voort uit gezondheidsoverwegingen zoals nu, hoewel de discussie pro en contra al vanaf de zeventiende eeuw wordt gevoerd. Nee, het zijn maatschappelijke factoren, sterk samenhangend met de mode, status en uitstraling van het rookgerei die bepalend zijn. Daarbij moeten we niet uit het oog verliezen dat roken in 1800 nog synoniem is aan pijproken en de pijp in de maatschappij fungeert als een object waaraan de status van de roker valt af te lezen.

tekst: Benedict Goes

In Gouda heeft een bloeiende kleiijpennijverheid bestaan.

Na de introductie van de tabak vanuit Amerika breidt de gewoonte van het roken zich gestaag uit. In de zeventiende eeuw wordt het roken een gevestigd cultuurpatroon. Parallel daaraan ontwikkelt zich de kleiijp, het gangbare rookinstrument. In de achttiende eeuw stabiliseert de gewoonte van het roken. De pijpenproductie is dan in Gouda geconcentreerd en zelfs het uiterlijk van de pijp is in de pijpenstad aan de regels van het gilde gebonden. De kleiijp, het algemene rookinstrument, is overal verkrijgbaar en wordt in alle lagen van de bevolking gerookt, van burgerij tot elite. In elk huishouden vinden we de kleiijp, maar ook in de kroeg en in de trekschuit. Voor archeologen biedt de vondst van pijpfragmenten vele mogelijkheden om het milieu van de roker nader te duiden.

De figurale pijp

Maar dan, na 1800 gebeurt er iets opmerkelijks. In Frankrijk beginnen enkele bedrijven hun assortiment aan pijpen sterk uit te breiden. De pijpenkop wordt zwaar gedecoreerd, zelfs zo sterk dat een volsculptuur ontstaat. Er komen pijpen waarvan de kop bestaat uit een portret van een staatsman, operazangeres, beruchte crimineel of lieflijke jonkvrouw. Het zijn de intellectuele kringen met een duidelijk maatschappelijk engagement waar deze figurale pijpen aanvankelijk in trek raken. Zij worden zo populair dat winkeliers een keus van honderden pijpen kunnen aanbieden. De mode breidt zich al snel tot andere landen uit, zoals Engeland, België en zelfs Amerika. Zo vinden we de portretten van Koningin Victoria naast minister Gladstone en van Koning Leopold I naast een zwarte man uit Belgisch Congo. Ook de Amerikaanse presidenten worden niet vergeten. De tabakspijp wordt het modeartikel bij uitstek en identificeert de belangstelling van de roker. Vergelijkbaar met de 'button' van de jaren 1990, was de pijp toen iets waarmee je je politieke, muzikale, literaire belangstelling liet blijken.

De Nederlandse roker toont zich echter conservatief en blijkt niet zo snel te porren voor deze extravagante pijpen. Hij blijft zijn eenvoudige kleiijp trouw. Wel verschuift de belangstelling van de traditionele, lange pijp naar de meer moderne, korte modellen met een bescheiden reliëfje. Uiteraard passen die korte, handzame pijpen ook beter bij het zich versnellende levenstempo. Pas wanneer in Frankrijk de

In de crisistijd kochten werkeloze mensen een puntzak ongesausde tabak met een kleiijpje van een cent er bij.

Roker met de beroemde Goudse pijp, die als status voor de persoon fungeerde (Krommenie, circa 1830).

Foto: Collectie Pijpenkabinet (Amsterdam)

rage van de figurale pijp minder wordt, zo na 1870, en de thema's veralgemeniseren, dan volgt Nederland. Het is niet de Hollandse elite die dan belangstelling toont, maar de eenvoudige burgerman belust op variatie in zijn rookgerei.

De sigarenpijp als tussenvorm

Vanaf 1860 stapt de culturele elite langzamerhand over op de sigaar. Voor het roken van een sigaar wordt tot 1914 steevast een sigarenpijp gebruikt, waarin zich de sigaar comfortabel laat oproken. Ook de sigarenhouder wordt een modeartikel, die dan ook in grote variatie wordt verkocht. Het meest luxe en dus het meest gewild zijn de pijpjes van meerschium, een zachte poreuze steensoort die fijn gesneden wordt en door het roken prachtig kleurt. In vergelijking met deze nieuwe mode is de kleiijp, versierd of niet, een te eenvoudig en te grof artikel geworden. Dat betekent niet dat de productie stopt, want voor arbeiders en boeren blijft de kleiijp de enige betaalbare vorm van tabaksgenot. Verder ontstaat er een aanbod aan meer algemene, clichématige voorstellingen als paardjes, vissen, arendsklauw die de pijpenkop omvat en exotische figuren. In deze bescheiden decoratieve vorm durft de Nederlandse winkelier de figuurpijp

wel aan te bieden. Klant is de eenvoudige roker, die niet veel te besteden heeft. De kleiijp is dus afgezaakt van een respectabel product naar een goedkoop artikel.

Toch zal het imago van de kleiijp onder invloed van mode en economie nog verder dalen. Na de meerschiumpijp veroverd de bruyèrepijp de markt. Deze pijp, gemaakt van een Zuid-Franse heidewortel, is minder breekbaar en hoewel de kostprijs vele malen hoger is dan die van een kleiijp, wil de jonge roker na 1900 niet anders. In de houten pijp zit slechts een bescheiden vormvariatie, omdat de productie op een machinale draaibank plaatsvindt. Zo hebben productie-technische beperkingen een grote invloed op de vorm van de pijp. De sociale aspecten hebben echter nog meer effect, want naast de moderne houten pijp is het toch chiquer om een sigaar te roken. En wie in de jaren twintig echt mondain over wil komen, gaat voor de exclusieve Egyptische of Turkse sigaret. Roken wordt steeds meer een persoonlijke uiting van de klasse waar de persoon toe behoort. Het verschil tussen een pijp, sigaar of sigaret bepaalt iemands houding en uitstraling, die niet alleen in de reclames van geïllustreerde tijdschriften tot uiting komt, maar ook in het dagelijks leven een eerste indruk van de persoon in kwestie geeft.

De sigaret wint het van de pijp

De doelgroep die in de crisisjaren voor de kleiijp overblijft, is de werkeloze sloeber. Die kocht een puntzak ongesausde tabak en kreeg daar een pijpje van een cent bij. Tijdens de oorlog blijft de keus vaak zelf beperkt tot de zogenaamde 'eigen teelt' tabak. In vergelijking daarmee zijn de Amerikaanse sigaretten die de bevrijders in grote hoeveelheden meebrengen een waar genot. Geen wonder dat in de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog niemand nog een kleiijp wil.

De oude voorraden worden uit armoede verkocht als belleblaaspijjes. Zo gaat een traditie van drie eeuwen in rap tempo te loor: van culturele elite, naar de burgerman, naar de arme roker om in een kinderhand te eindigen. Dat is de loop van de geschiedenis: elke tijd heeft weer wat nieuws te bieden en de mens past zich snel aan in zijn smaak, behoefte en koopgedrag.

Onderzoek

Duco legt in zijn nieuwe boek *Een eeuw van verandering, nabloei en verval van de Europese kleiijp* (Amsterdam 2004) dit aspect van het dagelijks leven vast. Hij illustreerde het verhaal met honderden afbeeldingen van pijpen, overgenomen uit handelscatalogi. Deze rijkgeïllustreerde verkoop-boeken zijn het bewijs van wat er indertijd te koop was. Dit soort specialistisch onderzoek, dat door het Pijpenkabinet wordt gepubliceerd, legt een herinnering vast die onherroepelijk verloren zou zijn gegaan. Voor volkskundigen, historici en archeologen is het nieuw verschenen boek een unieke bron over de tabakspijp als negentiende- en vroeg twintig-eeuwse gebruiksvoorwerp en dat in brede zin: het gaat over smaak en mode. Verder zal een ieder die zich bezig houdt met de ontwikkeling van kunstnijverheid, van design, van het fabriekswezen, van reclame en reclamedrukwerk in het boek *Een eeuw van verandering* onvermoede informatie vinden. ■

Illustraties uit: D.H. Duco, *Een eeuw van verandering, nabloei en verval van de Europese kleiijp* (Amsterdam 2004).

Pijpen maken

In Gouda heeft een bloeiende pijpenindustrie bestaan. De eerste pijpenmakers waren engelsen die als huursoldaat in het leger van Prins Maurits naar Gouda kwamen. Zij pakten hun oude beroep weer op en gingen in de bestaande aardewerkovens pijpen bakken.

tekst: Connie Harkema

foto's: Collectie Pijpenkabinet (Amsterdam) en Royal Goedewaagen

William Baarnelts was de eerste Engelse pijpmaker die in 1617 in Gouda een bedrijfje oprichtte. In het begin leerden de Gouvenaars alleen maar van de Engelsen. Later besloten ze een gilde op te richten en wilden daarbij de Engelsen uitsluiten. In 1660 werd daarvoor toestemming gegeven en werd het Pijpmakersgilde opgericht. Vanaf die tijd kon er meer aan voorschriften en keuren worden gedaan, zodat de kwaliteit steeg.

De pijpmakers streefden, behalve naar een fraai uiterlijk, naar zo dun mogelijke ketelwanden en een zo lang mogelijke steel.

Het Gilde was groot succes. Er werd een Pijpenmarkt opgericht, die op de Nieuwe Haven werd gehouden. De afzet bleef niet lang beperkt tot de regionale markt. Nog steeds worden over de hele wereld resten van Hollandse pijpen gevonden.

Datering

Het is overigens geen eenvoudige opgave om de pijp te dateren. Een jaartal op een pijp is sporadisch aanwezig, evenals een dateerbaar 'figuur'. De meeste pijpen bieden dan ook alleen hun vorm, materiaal en merk als aanwijzing. Datering aan de hand van de vorm vraagt om een geoefend oog, waarbij gezegd kan worden dat de kleine kopjes de oudste zijn. De keus voor die maat was voor de

De laatste pijpenmaker in Gouda, Adrie Moerings, gaat met pensioen.

Foto: Connie Harkema

Foto linker pagina: Interieur van de werkplaats van Pieter Goedewaagen & Zoon, (circa 1910).

hand liggend. De tabak was duur en in een kleine pijp paste niet zoveel. In de tweede helft van de achttiende eeuw gingen meerdere maten maken, waardoor datering op grond van grootte niet meer mogelijk is.

Toen de tabak voor veel mensen betaalbaar werd, gingen de pijpenmakers hun productie verbreden. De kwaliteit van de pijp bepaalde de prijs. De 'fijne'

De gedecoreerde kleipijpen van De Porceleyne Fles

kwaliteit stond voor een modieus en zorgvuldig afgewerkt model. De 'grove' pijpen zijn ongepolijst en hebben een mat oppervlak. Deze laatste zijn slecht te dateren, omdat niet alleen de modegevoeligheid ontbrak, maar er ook geen hielmerk op stond. Aan een hielmerk is de maker van de pijp (initialen, cijfer of figuur) herkenbaar.

Fabricageproces

Het basismateriaal voor de pijp is witbakkende klei die werd ingevoerd vanuit Engeland, Duitsland en België. Deze klei onderging een aantal specifieke handelingen voordat hij geschikt was om te verwerken. Allereerst rolde een zogenoemde 'roller' de juiste hoeveelheid klei met de hand tot een sliert van de juiste dikte met

een soort prop aan het eind. Dit halffabriekaat moest enkele dagen aanstijven, voordat men een ijzerdraadje door de sliert - het toekomstige rookkanaal - reeg. Vervolgens werd het geheel in een metaalen pijpmaal in een soort bankschroef geplaatst, waarna met een persvorm de holte van de pijpenkop erin werd geperst. Naderhand werkten de vrouwen oneffenheden weg en voorzagen zij de pijp van een eventuele stempel of kartelrand. Als het om luxe pijpen ging werden ze ook nog gepolijst, wat 'tremmen' werd genoemd. Pas na al deze handelingen kon de pijp worden gebakken. Veelal gebeurde dit bij pottenbakkers, omdat die over de kennis en de zeer prijzige ovenfaciliteiten beschikten.

Pijpen maken is een aparte tak binnen de pottenbakkerij.

Vormmerken en bijmerken

Sommige pijpenmakers hadden meerdere personen in dienst die aan één model pijp werkten. Er waren van één model meerdere vormen in gebruik, en om deze te onderscheiden ontstond aan het eind van de zeventiende eeuw het vormmerk. Aan de hand van dit merk was precies na te gaan uit welke vorm een pijp afkomstig was en kon bij eventuele klachten de betreffende pijpenmaker worden aangesproken. Het vormmerk was een in de hiel aangebracht teken, bijvoorbeeld een stip of enkele stipjes.

In 1739 werd bepaald dat alleen leden van het Goudse Pijpmakersgilde bij de vervaardiging van hun pijpen het wapenschild van Gouda op de zijkant van de hiel mochten plaatsen. Om toch onderscheid tussen goedkopere en duurderde pijpen te kunnen maken, moest er bij de goedkopere pijpen een 'S' boven worden gezet. Deze 'S' stond voor 'slegte' of gewone pijp.

Teruggang in de negentiende eeuw

Door concurrentie uit Duitsland liep het aantal fabriekjes in Gouda binnen dertig jaar terug van vijfhonderd naar driehonderdvijftig. In 1812 bestonden er nog slechts hon-

derdertwaalf fabriekjes, en deze tijdens bleef zich voortzetten. In 1850 was een derde van de Goudse bevolking werkloos, terwijl er in 1885 nog slechts acht fabriekjes in Gouda bestonden. Bovendien werd het fabricageproces in die tijd gemechaniseerd. Tot de laatste pijpenmakers behoorde de bedrijven van Goedewaagen, Van der Want en Adrie Moerings.

Goedewaagen

In 1779 werd Dirck Goedewaagen opgenomen in het Goudse Pijpmakersgilde.

Zijn kleinzoon Pieter, ook pijpenmaker, trouwde met een dochter van de familie De Jong van volksaardewerkfabriek 'De Star'. In 1853 kocht hij de fabriek van zijn schoonvader. Daarna volgden nog meer overnames van vooral kleine Goudse pijpenmakerijen, waardoor Goedewaagen zich ontwikkelde tot de grootste pijpenfabrikant van Nederland.

Door de overname in 1923 van het Amsterdamse bedrijf 'De Distel' haalde Goedewaagen bovendien uitstekende

De restanten van Goudse pijpen worden overal op de wereld gevonden.

vakmensen in huis. De Jugendstil-modellen van de wereldberoemde ontwerper Bert Nienhuis werden 'klassiekers'. Het waren jaren van internationale roem, ook dankzij de prachtige ontwerpen van onder andere Willem Hendrik van Norden en Carel Adolph Lion Cachet.

In 1984 trok Goedewaagen voorgoed uit Gouda weg en vestigde zich in Nieuw Buinen.

Vijf jaar later werd er een bedrijfsmuseum geopend. Hoewel Royal Goedewaagen nog altijd een ambachtelijk bedrijf is, waar veel producten met de hand worden gemaakt, zijn ook hier inmiddels de modernste computergestuurde technieken ingevoerd.

Van der Want

Op 17 maart 1749 legde Pieter van der Want voor het Meestersgilde der Pijpenmakers zijn meesterproef af. Na de

dood van Pieter zette zijn zoon Gerrit het financieel gezonde bedrijf voort, dat

onder zijn leiding verder werd uitgebreid. Dit in tegenstelling tot de algemene tendens in de pijpenindustrie in Gouda. Maar na de overname door zijn zoon Adriaan zette de algemene crisis in Nederland door. In 1848 bestond het bedrijf nog maar uit twaalf personen. In 1855 keerde het tij en lukte het zijn zoon Pieter Jacobus om in korte tijd weer dertig man in dienst te nemen. Na Pieters dood in 1885 volgden zijn zonen Gerrit

Rijk versierde pijpenkoppen.

en Adrianus hem op. Dertien jaar later verliet Gerrit het bedrijf om zelf geëmailleerde pijpen te gaan vervaardigen. Adrianus, tevens voorzitter van het Pijpmakersgilde, zette het bedrijf alleen voort. Vanaf 1917 nam zijn zoon Aart het bedrijf over, dat vanaf die tijd 'Zenith' heette. Aan het assortiment werden de zogeheten 'doorrokers' toegevoegd, die al snel de traditionele aardewerk pijpen overvleugelden.

Vanaf 1966 volgden zijn zonen Otto Adrianus en Aart hem op. Ze exporteerden over de gehele wereld. De dubbelwandige keramische pijpen, de doorrokers en de aardewerk pijpen waren toonaangevend. In 1984 kwam de fabriek in handen van de achtste generatie, Otto's zoon Aart. Vier jaar eerder had een fel uitslaande brand de bovenverdieping van de fabriek in de as gelegd. Een faillissement was het gevolg, waardoor Otto de productie in Gouda stopte en in het nabijgelegen Waddinxveen met de productie van de keramische pijp startte, eveneens onder de naam 'Zenith'. Hij bracht bovendien een gegoten versie van lakpunt op de markt.

De Delftse aardewerkfabriek 'De Porcelayne Fles' werd eigenaar van de rechten en de naam van deze fabriek. Op dit moment worden nog slechts de lakpunten, de gedecodeerde Goudse pijpen en shagpijpen in Delft geproduceerd.

Adrie Moerings

Adrie Moerings heeft momenteel als één van de allerlaatste pottenbakkers een atelier annex winkeltje in de Peperstraat in Gouda. Maar dat zal niet lang meer duren. Het pand staat te koop, omdat hij binnenkort met pensioen gaat.

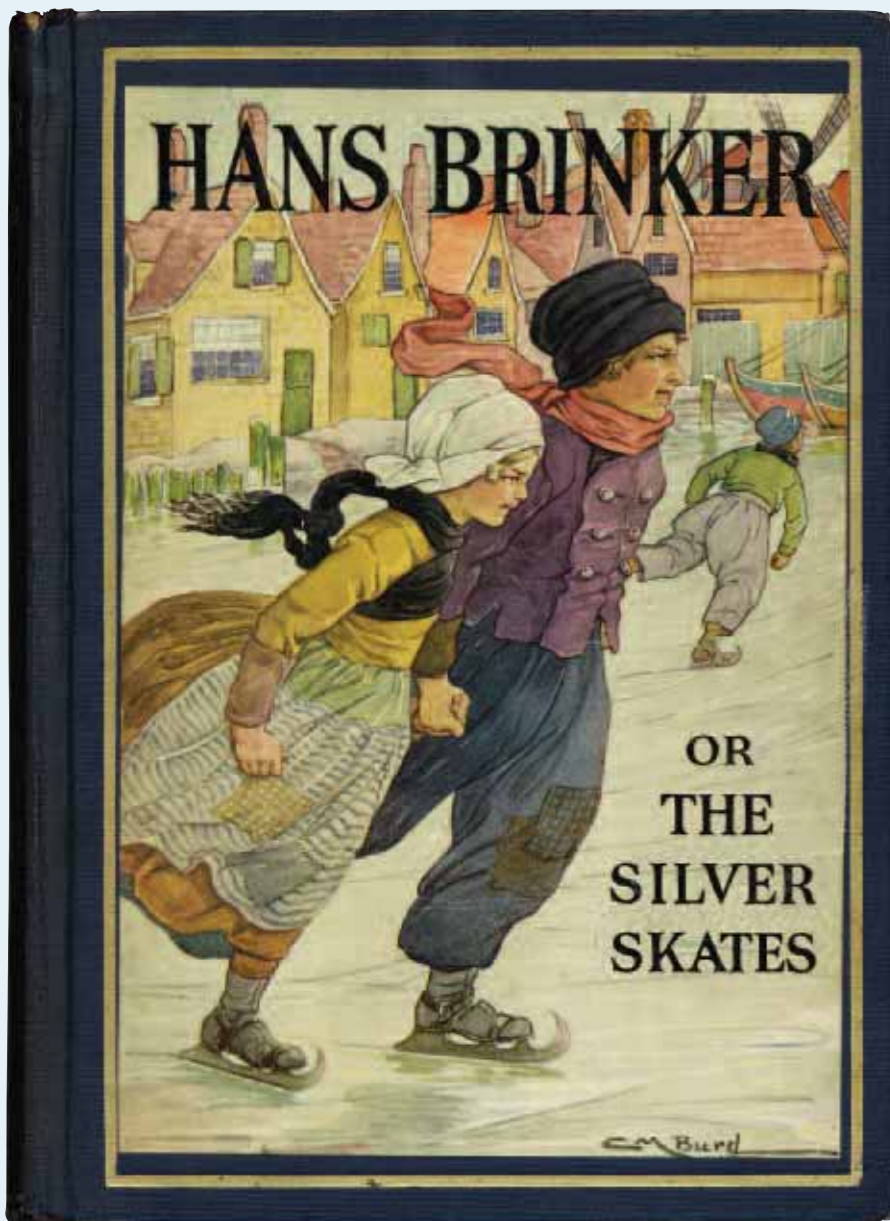
De liefde voor het vak begon bij Moerings zo'n vijftig jaar geleden. Zijn broer was plateelschilder en dat vond Moerings zo'n mooi beroep, dat hij ook die kant op wilde en de aardewerkopleiding op de ambachtsschool ging volgen. 'Destijds zat er in pottenbakken veel handel. De kunstnijverheidszaakjes schoten als paddestoelen uit de grond. Eigenlijk wilde ik modelleur worden, maar daarvan waren er teveel mensen. Vandaar dat ik me tijdens mijn werk bij de 'Plateelfabriek Zuid-Holland' toelegde op plateelschilderen.' Modelleren en plateelschilderen bleven niet de enige disciplines die Moerings beheerst. Via omzwervingen bij diverse bedrijven kreeg hij het gehele pottenbakkersproces onder de knie: vanaf het gieten tot en met het glazuren aan toe. Daarmee was hij honderd procent vakman.

Ook het ondernemen was Moerings niet vreemd. Langzaam groeide hij van werknemer uit tot zelfstandig ondernemer. Eerst vooral als leverancier van vazen en schalen, later werd zijn atelier een belangrijk toeristisch bezoekadres. 'Ik heb hier mensen gehad van Alaska tot

en met Nieuw-Zeeland. In feite ben ik over de hele wereld bekend. Dat komt vooral doordat ik de laatste tijd ook pijpen ben gaan maken. De laatste pijpenmakerij verdween twintig jaar geleden uit Gouda. Van de voormalige directeur van Goedewaagen, die nu in Nieuw Buinen is gevestigd, heb ik de authentieke pijpenmallen in bruikleen. Vroeger zaten er in Gouda wel driehonderd pijpenmakers, nu ben ik de enige van Nederland die de pijpen nog op de traditionele manier maakt. Dat willen de mensen zien. Ik maak nu van alles: van gebruiksvoorwerpen tot en met kunstobjecten. Wat de vormgeving betreft, zijn de mogelijkheden van klei onbeperkt. Daarnaast moet je ervoor blijven zorgen, dat je je onderscheidt. Zo maak ik bijvoorbeeld mijn glazuren zelf', besluit Moerings.

Zo zijn nagenoeg alle pijpenmakers uit Gouda verdwenen, maar het museum De Moriaan heeft nog een grote collectie Goudse pijpen. Ook bevindt zich hier een omvangrijke verzameling Goudse kleipijpen met de zilveren gildestukken van de pijpenmakers uit de Gouden Eeuw. De ingang van het museum is in een originele zeventiende-eeuwse winkel in tabakswaaren gevestigd. ■

Hollandmania

Het boek dat het beeld wat men in het buitenland over Nederland had bepaalde.
Omslag Mary Mapes Dodge, 'Hans Brinker or The Silver Skates', met illustraties van C.M. Burd
(Philadelphia 1925)

Vorig jaar verwierf de Koninklijke Bibliotheek (KB) te Den Haag een bijzondere collectie negentiende- en twintigste-eeuwse boeken. Het betreft de collectie van Hendrik Edelman, een Nederlander die naar Amerika emigreerde en daar werkzaam was als bibliograaf, bibliothecaris en boekwetenschapper. De verzameling omvat ruim driehonderd - voor het merendeel - Amerikaanse boeken over Nederland en laat zien welk beeld de Amerikanen voorgeschoteld kregen van ons land.

tekst: Janneke van der Veer
foto's: Koninklijke Bibliotheek

De collectie Edelman is verdeeld in zes rubrieken: 1. Het beeld van Nederland in Amerikaanse kinderboeken, 2. Kinderboeken over Nederlanders in Amerika, 3. Edities van *Hans Brinker, or the Silver Skates* van Mary Mapes Dodge, 4. De Nederlanders in de Amerikaanse

literatuur, 5. Het Amerikaanse beeld van Nederland: reizen en geschiedenis, en 6. Sinterklaas, Santa Claus, Kerstman. Bij elkaar geven de boeken inzicht in de wijze waarop in Amerika de beeldvorming van Nederland heeft plaatsgevonden en nog steeds plaatsvindt.

Daarbij wordt duidelijk dat het typisch Nederlandse imago, opgebouwd uit onder meer tulpen, molens, klederdracht, schaatsen en kaas gedeeltelijk in de Verenigde Staten is ontstaan. Wellicht is dit beeld vervolgens door de Nederlanders zelf overgenomen en geëxploiteerd, met

name in de toeristenindustrie. Dat dit beeld stevig in de Nederlandse samenleving is verankerd, bleek dit jaar nog op 30 april tijdens het feestprogramma dat ter gelegenheid van het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Beatrix plaatsvond in een grote tent op het Haagse Malieveld. Het lied waarmee Karin Bloemen het programma opende, ging vergezeld van een decor waarin tulpen overheersten, terwijl op de achtergrond vele molens te zien waren.

Zoeken naar wortels

Over de achtergrond van dit stereotiepe beeld van Nederland wordt op de website van de KB (<http://www.kb.nl/nieuws/2004/edelman/edelman.html>) gemeld: 'In Amerika bestond eind negentiende eeuw een grote belangstelling voor alles wat Hollands was, er was sprake van een heuse Hollandmania. Dit had als concrete aanleiding de viering van het 100-jarig bestaan van de Verenigde Staten in 1876. Toen ging men op zoek naar de wortels van de eigen geschiedenis. Engeland was als bakermat om verschillende redenen minder aantrekkelijk, en als vervanger kon Nederland, of liever gezegd: Holland, uitstekend dienst doen. Immers, de pilgrim fathers waren uit Leiden afkomstig, New York was door Peter Stuyvesant gesticht als Nieuw-Amsterdam en Nederland had - hoe klein ook - als een wereldmacht geheerst over de zeven zeeën. En wereldmacht worden, dat wilde men in de Verenigde Staten ook wel. Bovendien had de Hollandse onafhankelijkheidsstrijd tegen de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog model gestaan voor de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog in de achttiende eeuw. Kortom, er was veel interesse voor Holland en alles wat Hollands was.'

Gouden Eeuw

De publicatie *Hollandgekte. De onbekende Nederlandse periode in de Amerikaanse kunst en cultuur* (1998) van Annette Stott geeft eveneens achtergrondinformatie over de belangstelling van de Amerikanen voor ons land en over het daardoor ontstane beeld van Nederland. Ook in de uitgave *Prentenboeken. Ideologie en Illustratie 1890-1950* (2003) door Saskia de Bodt en Jeroen Kapelle wordt hierop ingegaan. In beide uitgaven wordt de Amerikaanse belangstelling voor de schilderkunst van de Gouden Eeuw aan de orde gesteld. Amerikaanse kunstenaars kwamen eind negentiende eeuw naar

Bij Volendamse klederdracht denkt men in het buitenland meteen aan Nederland.
In: E. van der Ven-ten Bensel, 'Dances of the Netherlands' (New York 1949)

Ons imago van molens, tulpen en klompen is in Amerika ontstaan.

Nederland in de hoop hier iets te vinden van wat de grote meesters in de zeventiende eeuw geschilderd hadden. Dat lukte maar mondjesmaat. Zo rond 1900 werd bijvoorbeeld al in veel Nederlandse plaatsen de klederdracht ingeruild door 'stads-kleding'. Het oude beeld van de streekdracht werd echter door de kunstenaars op kunstmatige wijze vastgehouden. Vooral Amerikaanse reclameontwerpers en prentenboekenmakers waren hierin actief.

Hotel Spaander

Ook in romans en kinderboeken komen de stereotiepe beelden van Holland sterk naar voren. De collectie Edelman in de KB illustreert dit uitstekend. Zo tonen bijvoorbeeld alle afbeeldingen kinderen en volwassenen die streekdracht dragen. Sommige daarvan zijn heel waarheidsgetrouw. Andere buitenlandse tekenaars kwamen niet verder dan een soort fantasiedracht, meestal geïnspireerd op de Volendamse dracht, aldus Iris Holthuisen in *Prentenboeken*.

Streekdracht krijgt ook een prominente plaats in *Dances of the Netherlands* (1949) van E. van der Ven-ten Bensel. Dit boekje beschrijft een aantal typische Nederlandse dansen. De beschrijvingen gaan vergezeld van plaatjes van mensen uit verschillende streken van ons land, zoals uit Volendam en Friesland.

Sinterklaas en zijn knecht op bezoek bij een Nederlands gezin, dat gekleed is in streekdracht.
Uit: Janet P. Jobl, 'Wilhelmina A Little Dutch Girl' (New York 1941)

Meisjes en vrouwen die breien komen dikwijls voor in Amerikaanse boeken over Nederland.
Uit: Mary Mapes Dodge, 'Hans Brinker or The Silver Skates', met illustraties van C.M. Burd (Philadelphia 1925)

Holland sketches (1907) van Edward Penfield bevat verhalen over Nederlanders. Ook in deze uitgave spelen plaatsen die bekend zijn om hun streekdracht een rol, zoals Marken en Volendam. In deze laatste plaats is het verhaal 'A Christmas in Café Spaander' gesitueerd. Hoofdpersoon is een Engelse kunstenaar die in het Volendamse hotel Kerstmis viert. Interessant is daarbij de wetenschap dat Hotel Spaander vroeger door veel kunstenaars bezocht werd. Het hotel is in 1881 opgericht door Leendert Spaander (1855-1955), die ook een aantal kamers inrichtte voor de kunstenaars die Volendam toen bezochten. Door zijn gastvrijheid - en de aanwezigheid van zeven dochters - verbleven vele kunstenaars in zijn hotel. Zo werd hotel Spaander rond de vorige eeuwwisseling een werk- en ontmoetingsplaats voor een internationale groep kunstenaars, onder wie Paul Signac, Augustin Hanicotte, Pieter van der Hem, Willy Sluiter, Willem Maris en Henry Cassièrs. Vele schilders betaalden hun verblijf met schilderijen en schonken er ook vele aan Leendert Spaander. De prachtige collectie schilderijen die hiervan het resultaat was, kan permanent bezichtigd worden en heeft hotel Spaander wereldwijde bekendheid gebracht.

Volksverhalen, bakkerijmpjes en molens

Tales Told In Holland (1926) is een prachtig geïllustreerd boek dat Amerikaanse kinderen kennis laat maken met volksverhalen, onder meer over Jan Klaassen, Tijnl Uilenspiegel, Hannekemaaiers, luilekerland en Sinterklaas. Ook zijn verhalen opgenomen over de kunstenaars Jan Steen, Rembrandt van Rijn en Frans Hals en over historische figuren zoals Hugo de Groot en Willem van Oranje. Daarnaast bevat het boek bekende Nederlandse bakkerijmpjes, die in het Engels vertaald zijn. De rijmpjes zijn geïllustreerd met tekeningen met een

geografische betekenis. Zo worden onder meer Urk, Marken, Middelburg, Dordrecht, Veere, Spakenburg en Hindeloopen in beeld gebracht. De Engelse versie van 'Het Regent, Het Zegent' heeft bijvoorbeeld een Middelburgse achtergrond met mooie geveltjes. En een prachtig beeld van Urk wordt gegeven bij 'The Domine of Urk' (vertaling van 'De Dominee van Urk'):

*'The domine of Urk,
Went to preach in Schokland one day,
But because of the raging Zuyder Zee,
He forgot what he had to say!'*

Vanzelfsprekend behoren ook molens tot het stereotiepe beeld van Nederland. De titel *Windmills and Wooden Shoes* (1920) spreekt wat dat betreft voor zich. In dit boekje wordt verteld over de dagelijkse bezigheden van Nederlandse kinderen, waarbij ook allerlei andere informatie over Nederland wordt gegeven. In het hoofdstukje 'The Windmills' wordt de onmisbaarheid van de molens voor de Nederlanders vermeld: 'The windmills pump water. The windmills grind corn and other grain. The windmills saw wood, too. The Dutch people could not do without their big windmills.'

Tulpen en Nederland

De bloem, die het meest verbonden met Nederland lijkt, is de tulp. Plaattjes van kleurrijke bollenvelden en bloementuinen ontbreken dan ook niet in de Amerikaanse boeken. In *Tulip Time* (1951) van Dirk Gringhuis spelen tulpen zelfs een hoofdrol. Het verhaal gaat over een klompenmaker van Nederlandse afkomst die in Amerika nog geen bekendheid heeft. De kinderen Gerrit en Gretha maken dan in een klomp een minituintje, waarmee ze meedoen aan een bloementoonstelling. Hun werkstuk krijgt de eerste prijs en daarmee is de naam van de klompenmaker gevestigd.

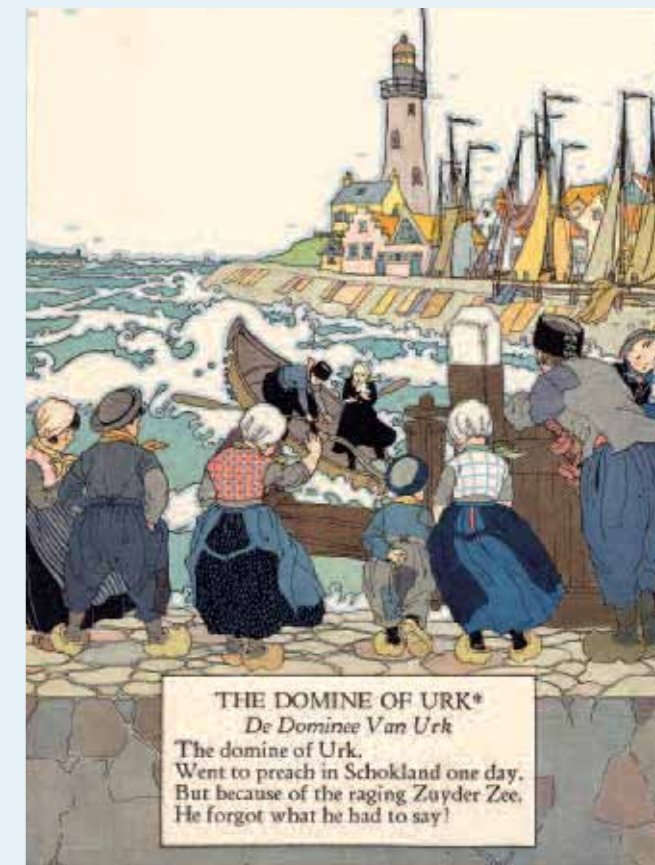

Het regent, het zegent in Middelburg
In: 'Tales Told In Holland' (Chicago 1926)

Overigens worden de Amerikanen wel op de hoogte gebracht van de herkomst van de tulp. Daarover wordt verteld in *The First Tulips in Holland* (1982) van Phyllis Krasilovsky. Dit prentenboek begint met: 'Most people think that tulips have always grown in Holland, but that is not true.' Vervolgens wordt uit de doeken gedaan hoe de tulpen vanuit Turkije in Nederland zijn geïntroduceerd.

Kaas en andere Hollandse kost

Niet alleen tulpen vormen een belangrijk Nederlands exportartikel. Hetzelfde geldt voor de Hollandse kaas, die overal in het buitenland bekend is. Er zijn al heel wat 'edammertjes' de oceaan overgestoken. Het is dus geen wonder dat kaas en kaasmarkten tot het stereotiepe beeld van Nederland behoren. Dat komt bijvoorbeeld naar voren in *Kwik en Kwak* (1942) van Oscar Fabrès, dat overigens nog vele andere traditiegetrouwe beelden van Nederland bevat. Dit prentenboek gaat over twee eendjes die in Volendam wonen. Ze maken uitstapjes naar de bollenvelden, ze schaatsen op de grachten, bekijken Amsterdam en dansen bij een straatorgel.

'The Tales told in Holland' is een prachtig geïllustreerd boek, dat Amerikaanse kinderen kennis laat maken met de Nederlandse volksverhalen en bakkerijmpjes.

Ook bezoeken ze de kaasmarkt in Alkmaar: 'Then, in the summer, they went to the famous cheese market at Alkmaar, where the round cheeses in their coats of red or orange wax were bought in boats. Here Kwik and Kwak bought cheeses for their winter provisions.' Het boek is verschenen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze actualiteit is eveneens in het verhaal is verwerkt. Op een dag komen er namelijk groene eenden, waarmee Duitse parachutisten gesymboliseerd worden, uit de lucht vallen. Kwik en Kwak vluchten weg over zee en gaan de strijd aan met een Duitse onderzeeër. In New York worden ze onthaald met een parade.

Overigens zijn de Amerikanen op het gebied van eten niet alleen geïnteresseerd in de Nederlandse kaas. Ook voor ander Nederlands voedsel is er belangstelling. Zo zijn er diverse kookboeken verschenen met typisch Nederlandse gerechten, bijvoorbeeld *Hollandsch Kookerij Boek* (1936) en *The Art of Dutch Cooking or How the Dutch Treat* (1961). Het eerste boek bevat onder meer recepten van gerechten die

door Nederlandse pioniers in de Verenigde Staten zijn gebracht, zoals Geldersche hutspot, Potenbrij, Oliekoeken, Karnemelksche Pap en Jan in den Zak. Het voorwoord vermeldt over deze gerechten dat deze stevige kost goed aansloot bij het harde werken dat de Nederlanders deden: 'From the description you can see there was substance that helped sustain the hard working pioneering Hollander.'

Schaatsen en Hans Brinker

Sommige activiteiten worden als typisch Nederlands gezien. Wellicht staat het beoefenen van de schaatssport bovenaan het activiteitenlijstje dat buitenlanders de Nederlanders toeschrijven.

Over het schaatsen zijn dan ook diverse boeken verschenen, zoals Hilda van Stockum, *A Day on Skates. The Story of a Dutch Picnic* (1934). Dit boek laat zien hoe de winters er in Nederland uitzien en wat er in dit jaargetijde gedaan wordt. Behalve aan schaatsen op de 'canals' wordt aandacht besteed aan sneeuwballen gooien en arrenslee rijden.

Schaatsen op de grachten, een typisch Nederlandse bezigheid in Amerikaanse ogen.
Uit: Hilda van Stockum, 'A Day on Skates. The Story of a Dutch Picnic' (New York 1934)

Wilhelmina en Katy bezoeken een kaas- en bloemenmarkt.
Uit: Elizabeth F. McCrady, 'Wilhelmina of Holland', met illustraties van Ninon Macknight (1936)

Het beroemdste Amerikaanse boek over schaatsen in Nederland is ongetwijfeld *Hans Brinker or The Silver Skates* (1865) van Mary Mapes Dodge, dat in vele talen vertaald is. De eerste Nederlandse editie (van de hand van P.J. Andriessen) verscheen in 1867 onder de titel *De zilveren schaatsen. Een schets uit het Noord-Hollandsche volksleven*. Het verhaal speelt zich af rond de sinterklaastijd in het Nederland van de jaren veertig van de negentiende eeuw. Er zijn verschillende verhaallijnen. De hoofdlijn betreft de uit een arm gezin afkomstige Hans Brinker uit Broek op Waterland, die samen met zijn zusje Greetje mee wil doen aan een grote schaatswedstrijd. Hans wil de eerste prijs, een paar zilveren schaatsen, winnen, waarmee hij de behandelingskosten van zijn zieke vader wil betalen. Een andere verhaallijn gaat over een

groep rijke Broekse kinderen, die een schaatstocht naar Den Haag ondernemen en onderweg allerlei bezienswaardigheden tegenkomen.

In *Hans Brinker* wordt niet alleen de schaatssport als typisch Nederlands naar voren gebracht. De schrijfster heeft in het verhaal tal van andere bijzonderheden over Nederland, dat ze 'Apartland' of 'Raarland' noemt, verwerkt. Speciale aandacht besteedt ze aan de strijd van de

een overstroming weet te voorkomen door met zijn vinger een gat in de dijk dicht te houden. Dit verhaal is zo bekend geworden dat het in allerlei bewerkingen ook als zelfstandige uitgave is verschenen, bijvoorbeeld *The Boy at the Dike* (1961) van Marguerite Scott en *The Hole in the Dyke* (1974) van Norma Green.

Een onderwerp dat ook in *Hans Brinker* aan de orde komt is breien. De moeder en zusjes van Hans breien sokken, die Hans moet verkopen aan de kousenwinkel zodat er geld is om wat lekkers voor het sinterklaasfeest te kopen. Dat het breien als iets typisch Nederlands wordt gezien,

blijkt uit het feit dat het ook in andere boeken voorkomt. Bijvoorbeeld in J.M. Selleger-Elout, *Marian & Marian* (1949), dat in 1949 in het Engels vertaald is door Hilda van Stockum. Dit verhaal gaat over

In Hotel Spaander in Volendam schilderden rond 1900 kunstenaars de 'echte' Hollandse sfeer.

Nederlanders tegen het water. Op grond hiervan schrijft ze Nederlanders karaktereigenschappen als doorzettingsvermogen en ijver toe. Dit blijkt onder meer in het ingelaste, beroemde verhaal over Peter die

de vriendschap tussen het Nederlandse meisje Marian en het Amerikaanse meisje Marion, dat in een Nederlands kustplaatsje terecht is gekomen na een schipbreuk. Op een bepaald moment leert de Nederlandse Marian de Amerikaanse Marion breien.

Sinterklaas

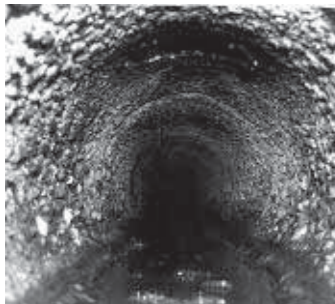
Het zal niemand verbazen dat in de Amerikaanse boeken over Nederland ook regelmatig aandacht wordt besteed aan het sinterklaasfeest, een Nederlands feest bij uitstek. Dat is bijvoorbeeld het geval in *Wilhelmina A Little Dutch Girl* (1941) van Janet P. Johl. In het daarin opgenomen verhaal 'The Koekjes Bring a Nice Surprise' worden de bijzonderheden van het sinterklaasfeest uitgelegd. Opvallend is daarbij de vermelding van Nederlandse termen, zoals marsepein, letterbanket, taai-taai, klompen, mevrouw en mijnheer. Wellicht moesten deze bijdragen aan een echte Hollandse sfeer.

Ook het gebruik van Nederlandse namen draagt bij aan deze sfeer. Daarbij heeft de naam Wilhelmina natuurlijk speciale betekenis, omdat deze verwijst naar de toenmalige koningin. Dat is ook het geval in *Wilhelmina of Holland* (1936) van Elizabeth F. McCrady, dat over een meisje gaat dat op een trekschuit woont. Op de omslag van dit boek zien we Wilhelmina, gekleed in klederdracht, aan het schaatsen. De achtergrond met molens completeert dit stereotiepe plaatje. In dit verhaal komt overigens ook een (Nederlands) meisje voor met de Engelse naam Katy.

Behalve Wilhelmina komen in de Amerikaanse boeken over Nederlandse onderwerpen namen voor als Gerrit, Gretha, Jan, Greetje en Klaas. Klaas is bijvoorbeeld één van de namen in het reeds genoemde *Tulip Time* en in *Adventures in Holland. The Story of Klaas and Jansje* (1953), waarin ook Jansje een oer-Hollandse naam is.

Beeld van Nederland

Het beeld van Nederland in Amerika, vooral bepaald door tulpen, molens, klederdracht, schaatsen, klompen en kaas, bestaat al zo'n honderdvijftig jaar. Al heel lang dus. Het is niet waarschijnlijk dat hierin de komende jaren snel verandering komt. Wij houden het immers zelf in stand, zoals onder meer blijkt uit de hedendaagse toeristenindustrie. Omgekeerd hebben wij ook een aantal stereotiepe beelden over andere landen. Bij de gedachte aan Amerika zien wij vaak een cowboy voor ons en bij Engeland denken wij aan een keurige gentleman met bolhoed. Dat een dergelijk beeld nogal ongenueanceerd is, weten we wel. Toch blijft het bestaan. Behoeft aan een cultureel ijkpunt, aan houvast, speelt hierbij wellicht een rol. ■

VAN GRIEKS BUIZENSTELSEL TOT HEDENDAAGS RIOOLSTELSEL

Riolering

In Nederland ligt ongeveer tachtigduizend kilometer riolering, met een totale waarde van zesendertig miljard euro.

Dat is het resultaat van eeuwenlange ontwikkelingen op het gebied van hygiëne en (water)afvoer.

tekst: Connie Harkema

foto's: Grontmij en Boralit Nederland

Riolering wordt aangelegd voor de afvoer van het afvalwater (onder meer afkomstig van toiletten, badkamers en keukens) en overtollig regenwater. Dit gebeurt in de meeste gevallen door middel van de zwaartekracht. Vanaf het laagste punt in het rioolstelsel wordt het water met een pomp naar rioolwaterzuiveringsinstallaties getransporteerd. De rioolwaterzuiveringsinstallaties worden beheerd door de waterschappen. Nederland kent ruim dertig waterschappen, die gezamenlijk circa 450 afvalwaterzuiveringsinstallaties (of rioolwaterzuiveringen) in gebruik hebben.

De rioolwaterzuivering levert twee 'eindproducten': water en slib. Het water wordt geloosd op meren en kanalen. Het is weliswaar voor vijftig procent 'schoon', maar zeker niet geschikt om te drinken. Zo bevat het vaak nog zware metalen, maar ook bacteriën en virussen. Het slib, enkele honderdduizenden tonnen per jaar, wordt grotendeels verbrand.

Cloaca Maxima

De geschiedenis van de riolering gaat terug tot de Grieken. Voor wat betreft de sanitaire voorzieningen waren zij hun tijd ver vooruit. In het paleis van Koning Minos bestonden de toiletten uit een houten bril met daaronder een aardewerk pot. De spoeling werd verzorgd door een buizenstelsel van klei.

De Romeinen gingen nog een stapje verder. Het stadsbestuur van Rome besloot om openbare toiletten te bouwen. Legerkampen en zelfs restaurants kregen gemeenschappelijke toiletten. De zittingen werden naast elkaar gerangschikt boven een trog met stromend water. In plaats van toiletpapier gebruikte men een spons op een stok. Deze werd na gebruik schoongemaakt in een geul met stromend water die door de toiletruimte liep. Verder werden er in de steden toiletten op straathoeken gebouwd, die echter enorm stonken.

De riolering bestond uit de Cloaca Maxima. Oorspronkelijk was de Cloaca een beek, waarvan de wanden werden bekleed en die later naar Romeins gebruik met een tongewelf werd afgedekt. Huisaansluitingen bestonden meestal niet, afvalwater en regenwater werden door de straatgoten naar het riool afgevoerd. In Pompeï en Herculaneum zijn echter ook privaten gevonden die op een continu spoelend riool waren aangesloten.

In de slotgracht

Na de Romeinse tijd ging het bergafwaarts met de toiletechnologie. In de Middeleeuwen werden de steden zonder rioleringen gebouwd en waren ook de toiletten schaars. De mensen gebruikten 's nachts een po die ze op straat leegden. Later kwamen er beerputten. Dat waren

grote putten, waarin ontlasting en urine, maar ook scherven, glas, leer en voedselresten zoals zaden en pitten terecht kwamen. De beerput kon worden afgesloten om de stank tegen te gaan. Soms werd een beerput leeggehaald door een mest-raper die het afval buiten de stad bracht.

In kastelen gebruikte men de slotgrachten om de uitwerpselen in te lozen. De edelen deden hun behoefte in een apart kamertje dat aan de kasteelmuur was bevestigd, zodat hun uitwerpselen in de slotgracht terecht kwamen. Hygiënisch was dat niet, temeer daar het slotwater ook als was- en drinkwater werd gebruikt. Kastelen, die niet door water waren omringd, maakten gebruik van grote beerputten. Pas tegen het einde van de Middeleeuwen werden er in de kastelen aparte toiletten en diepe bronnen voor zuiver water gebouwd.

De beerputten veroorzaakten vaak gezondheidsproblemen, doordat het met micro-organismen besmette beervocht in nabij gelegen waterputten sijpelde en zo tyfus of beerputkoorts konden veroorzaken. Zonder nog precies te weten hoe de besmetting plaatsvond - bacteriën zouden pas in de loop van de negentiende eeuw als de boosdoeners worden ontdekt - onderkende men dit besmettingsgevaar wel en zag men de stank als ziekteverwekker.

Watercloset

In de zestiende eeuw vond Sir John Harington, hoveling van koningin Elizabeth van Engeland, de zogeheten Ajax uit, een soort spoeltoilet. De gewone mensen echter leegden de urinepot 's morgens vaak in de schouw. De mannen urineerden er ook menigmaal direct in. Op zich was dat wel hygiënisch, omdat door de hitte van het vuur alle bacteriën werden gedood.

In veel steden kon men meestal bij huis zijn behoefte doen boven een open riool, dat op de stadgracht uitkwam. Doordat het vuil zich ophoopte, moesten de stadgrachten van tijd tot tijd worden uitgebaggerd. De stad Delft had een andere oplossing bedacht. Daar werden 'cribben' of 'crebben' gerealiseerd. Dat zijn vuilnisputten die door een ijzeren rooster werden afgedekt. Er werd één 'cribbe' voor twee huizen aangelegd, waarvoor de bewoners huur moesten betalen. Aan de stadsveste werden grotere putten gerealiseerd.

In 1775 verkreeg de Engelse horlogemaker Alexander Cumming een patent voor een watercloset. Dit closet had niet alleen water-spoeling, maar ook een sifon of stankafsluiter. In Londen is de ontwikkeling van riolering gestimuleerd door de invoering van de waterleiding en de daardoor mogelijk gemaakte toepassing van het watercloset. In 1778 introduceerde Joseph Bramah het eerste officiële spoeltoilet. Het toilet werd gezien als een statussymbool.

Wagen van Boldoot

Terwijl de rijken in de negentiende eeuw wastafels en toiletten bestelden, leden de armen nog steeds onder dodelijke ziektes die voornamelijk veroorzaakt werden door de slechte hygiëne. Rond 1830 kwam vanuit Azië de dodelijke

ziekte cholera, die werd verspreid via riolen en vuil water. Een andere ziekte die door slechte hygiëne werd veroorzaakt, was tyfus. Beide ziektes eisten veel slachtoffers. Het besef dat de aanleg van rioolssystemen, openbare toiletten en drinkwaterpompen broodnodig was groeide. Vooruitstrevende fabrikanten als Thomas Crapper en John Doulton werkten aan verbeterde afvoersystemen en spoeltoiletten. Vanaf 1830 begon men in Londen met de aanleg van een rioolstelsel.

In Frankrijk won de 'Latrine Anglaise' echter nog maar moeizaam terrein. Ook in Nederland werd nog even gewacht met het aanleggen van riolen en waterleidingen. Uit hygiënisch oogpunt paste men hier wel het zogenaamde wisseltonnensysteem toe, waarbij de beerton periodiek door beerwagens werd omgewisseld. De bepaald niet fris geurende beerwagens kregen ironische bijnamen als 'de wagen van Boldoot' en

Epidemieën als cholera en tyfus toonden de noodzaak van een riool aan.

'de 4711'. Omdat er geen ondergrondse riolen aangelegd hoefden te worden, was dit systeem een stuk goedkoper. Door het wisseltonnensysteem werden het besmettingsgevaar en de stankoverlast aanmerkelijk gereduceerd.

Liernur-stelsel

Met de aanleg van rioolstelsels onttrokken men zich voor het eerst aan een natuurlijke kringloop die ongeveer zolang bestond als de mens landbouw bedreef. Om die reden was de meerderheid van de Nederlandse medici tegen de aanleg van een rioolstelsel, ondanks de hygiëne die de riolering bracht. Wel waren zij voorstander van het in Amsterdam en Dordrecht rond 1870

toegepaste Liernur-stelsel. Dat was een vacuümtoiletsysteem, dat de menselijke uitwerpselen via een buizenstelsel met onderdruk afvoerde naar tanks. De inhoud belandde uiteindelijk bij boeren in de Haarlemmermeer die graag bereid waren om voor deze mest te betalen. Doordat men het vacuümtoilet ook ging gebruiken voor het wegspoelen van vuil water, heeft het Liernur-stelsel het uiteindelijk niet gehaald.

Riool in Amsterdam

In Amsterdam werd in 1910 begonnen met de aanleg van een gemengd rioolstelsel. Al spoedig kwam aan het licht dat de vervuiling van straat en erf door toepassing van het gemengde rioolstelsel werd verplaatst naar het oppervlaktewater en dat door de werking van overstorten het vervangende water werd vervuild. Amsterdam was dan ook één van de eerste steden waar men in de jaren dertig met de aanleg van een gescheiden rioolstelsel begon. Dit betekende echter niet dat direct daarna geheel Nederland van riolering werd voorzien. In sommige Friese steden als Leeuwarden en IJlst heeft het wisseltonnensysteem zelfs tot ongeveer 1970 geduurd.

Inmiddels beschikken alle plaatsen in Nederland over riolering. Alleen voor woningen die te ver van het rioolstelsel af zitten, wordt een uitzondering gemaakt. Deze woningen moeten in het bezit zijn van een IBA-systeem (Individuele Behandeling van Afvalwater) of een septic tank en helofytenfilter (plantenfilter). In de septic tank wordt het water gescheiden van het slib, terwijl het helofytenfilter ervoor zorgt dat de afvalstoffen in het water door micro-organismen wordt afgebroken en omgezet in voedingsstoffen. Vervolgens kan lozing in het oppervlaktewater plaatsvinden.

Oliebollen bakken

Oliebollenbakken gebeurde in de twintigste eeuw op 31 december. Daar was je de hele dag mee bezig. Vaak at men de bollen en appelbeignets twee dagen. Op oudejaarsavond met soep. Op nieuwjaarsdag bij de koffie.

tekst: Piet de Boer

Oliebollenbakken gebeurde op 31 december. 's Morgens werd het beslag gemaakt. Meel, melk en gist dat je bij de bakker haalde, waren de belangrijkste ingrediënten. Bij oma Daalhuizen in Beverwijk werd de kom met beslag afgedekt met een schone vochtige theedoek en achter de brandende kolenkachel gezet om te rijzen. 'Alles draaide om het beslag', vertelt Bep de Boer-Daalhuizen (1935). Om het niet te laten mislukken moest voorkomen worden dat het tochtte. Met tocht rees het deeg niet of nauwelijks.

's Middags als het begon te schemeren, werd de pan met nieuwe slaolie verwarmd. In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog bakte iedereen zelf zijn oliebollen. Oma Daalhuizen vond ook dat die traditie erbij hoorde. 'Ze wilde de lucht van oliebollen in huis op oudejaarsavond', herinnert Bep zich. 'Die lucht rook je ook op straat.' De oliebollen werden gegeten als avondeten. 'Eerst aten we een kop snert' herinnert Piet de Boer (1931) zich van de oudejaarsavondviering in Heemskerk uit de jaren veertig en vijftig.

'Daarna at men oliebollen met poedersuiker. Die waren dan nog lekker warm, want ze kwamen net uit het vet', zegt Bep. De variatie in oliebollen was niet groot. 'Wij hadden gewone oliebollen en appelbeignets (in Heemskerk appelflappen genoemd), dat waren ringen goudrenet met kaneel en oliebollendeeg eromheen, gebakken in vet.' Wat overbleef werd op nieuwjaarsdag gegeten bij de koffie. 'Ze waren dan wel koud en nat', weet Bep zich te herinneren. 'Je had toen nog geen magnetron.' ■

Circa drie procent van de panden in Nederland heeft geen aansluiting op de riolering. Deze panden liggen meestal ver buiten de bebouwde kom, zodat een riolaansluiting erg duur wordt. Zij krijgen een IBA (Individuele Behandeling van Afvalwater).

Rioolozingen

Zoals eerder vermeld werd bij het begin van de aanleg van rioolstelsels in 1830 het afvalwater vanuit de steden afgevoerd naar het oppervlaktewater, waardoor de rivieren en waterlopen een zeer slechte kwaliteit hadden. Vanaf 1860 gingen daarom bewust zoeken naar technische maatregelen om de riviervervuiling als gevolg van rioolozingen aan te pakken.

In eerste instantie bracht men het afvalwater op het land om de groei van gewassen te bevorderen. Hiervoor bleek echter te weinig grond beschikbaar te zijn. Daarna gingen men proeven doen met de zuivering van rioolwater door middel van zandfilters en later ook filterbedden en bakken met grofkorrelig materiaal, zoals grof zand, lavaslakken en cokes. Er vond biologische zuivering plaats met behulp van de micro-organismen die zich op het materiaal vormden. Aan het begin van de twintigste eeuw werden oxidatiebedden ontwikkeld en rond 1914 werd de actieve slibmethode geïntroduceerd. Hierbij wordt het rioolwater belucht en breken zwevende slibvlokken, die uit bacteriemateriaal bestaan, de organische stoffen af.

Gemengde en gescheiden rioolstelsels

Eerder is gesproken over gemengde en gescheiden rioolstelsels. De meeste rioolstelsels voeren naast afvalwater ook regenwater af. Dit worden gemengde rioolstelsels genoemd. Van de rioolstelsels in Nederland valt tweeënzestig procent onder deze categorie. Een nadeel van dit stelsel is dat het bij veel regen de grote hoeveelheid water niet aan kan en overbelast wordt. Het riool kan dan overstromen, waarbij het verontreinigde water terecht kan komen in sloten,

straten of kelders van huizen. Om dit te voorkomen zijn er zogenaamde bergings- en bezinkingsvoorzieningen waar een relatief schoon deel van het water wordt afgevoerd. Het vuil(er)e deel van het water gaat dan alsnog naar de rioolwaterzuiveringsinrichting.

Er zijn ook gescheiden rioolstelsels. Deze voeren het afvalwater af naar de zuivering en het regenwater via een apart systeem naar het oppervlaktewater (zoals meren en rivieren). Dit stelsel heeft het voordeel dat als er veel regen valt en het rioolstelsel dit niet aan kan, het gebied waar het overtollig regenwater geloosd wordt, niet extra vervuild wordt door het afvalwater, omdat dat zich in een andere buis bevindt.

Het beleid is erop gericht dat regenwater en afvalwater gescheiden moet blijven. Gescheiden afvoer wordt in nieuwbouwwijken al vaak toegepast, evenals bij stadsvernieuwingsprojecten, reconstructie en vervanging van de riolering.

Een relatief nieuw systeem is de 'drukriolering'. Via dunne kunststof transportleidingen met perspompen wordt het afvalwater, veelal afkomstig vanuit percelen die buiten de bebouwde kom liggen, naar de zuivering geperst.

Alternatieven

Momenteel ervaart men het rioolstelsel voor een deel als waterspillend en kostbaar. Vooral de kosten voor de aanleg van de buizen- en wegdekinfrastructuur

zijn behoorlijk hoog. Een alternatief, dat het rioolstelsel in woonwijken overbodig kan maken, is een gft-toilet in combinatie van zuivering en hergebruik van afvalwater. Een gft-toilet is een waterloos toiletstelsel, waarvan de inhoud via een gesloten afbrekbare plasticzak in de gft-bak gaat. Een andere mogelijkheid is het composttoilet die - na enige maanden tot een jaar gebruik - kant-en-klare compost oplevert. Na nog een jaar nacomposteren op een goedwerkende composthoop is deze uitstekend en veilig bruikbaar in eigen moestuin.

Tegenwoordig zijn er ook veel verschillende methoden om afvalwater te zuiveren. Men kan onder meer gebruik maken van biologische zuivering met behulp van aerobe of anaerobe bacteriën, zuivering met behulp van ozon of UV, membraanfiltratie en chemische zuivering. ■

Alledaagse dingen

tekst: Ineke Strouken

Jaar van het Circus

Volgend jaar staat in het teken van circus. Circus betekent eigenlijk 'cirkel', want in het circus treden de clowns, jongleurs en paarden op in een ronde piste met een ondergrond van leem en zaagsel. Het circus is momenteel volop in ontwikkeling. Naast het klassieke circus kun je in Nederland ook genieten van het nieuwe circus en van de vele jeugdcircussen. Over de achtergronden van circus kunt u volgend jaar in *Traditie* veel lezen. Maar kijk ook alvast eens op de prachtige website www.jaarvanhetcircus.nl.

Folklore in Nederland

Dagelijks zijn er in Nederland vele honderden mensen doende met het beleven en naspelen van aspecten uit het verleden. Elke plaats heeft wel zijn eigen folkloristisch evenement: het metworstrennen in Boxmeer, het haring uitdelen in Niekerk en het Sint Maartenszingen in Utrecht, om er maar een paar te noemen. Om een eerste inkijk te geven in folkloreland hebben Paul Spapens en Jan Stads in opdracht van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur een prachtig fotoboek gemaakt over dertig bekende en minder bekende folklorefeesten en hun historische achtergrond.

Het boek *'Folklore is onvoltooid verleden tijd'* is te bestellen door overmaking van 19,50 euro op giro 810806 ten name van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, onder vermelding van folklorefotoboek.

Nostalgie

De jaren vijftig zijn weer helemaal in. Naast het grote boek over alledaagse dingen - als scheerkwasten, keukengerei en schoolspullen - uit de jaren vijftig, is er nu ook een reeks kleinere boekjes verschenen van dezelfde auteurs. Het zijn vooral kijkboeken want de tekst is summier, maar de auteurs gingen ervan uit dat iedereen die de jaren vijftig meemaakte, zelf zijn verhaal heeft bij het zien van al die vertrouwde maar ook al weer verdwenen spullen.

Jack Botermans en Wim van Grinsven stelden eerst *'De jaren '50'* samen. In de reeks *'Thuis in de jaren '50'* van dezelfde auteurs verschenen *Moedertje spelen*, *Maandag wasdag*, *Dinky Toys en andere jongensdromen* en *Bij ons op school* (Uitgeverij Terra, Warnsveld).

Merklappen

Letter- en merklappen speelden eeuwenlang een belangrijke rol in de opvoeding van meisjes. Door een merklap te borduren leerden de meisjes letters schrijven en lezen, cijfers tellen en textiel verstellen. De tentoonstelling *Letter voor Letter* vertelt het historische verhaal achter de merklappen en u kunt er ook de oudste merklap ter wereld, een Friese merklap uit 1572, bewonderen.

De tentoonstelling *Letter voor Letter* is te zien in het Fries Museum, Turfmarkt 11 in Leeuwarden (www.friesmuseum.nl)

Het belang van folklore

Het Jaar van de Folklore is alweer bijna voorbij. Meer dan vierhonderd organisaties deden mee en de website werd heel goed bezocht. Op de Nationale Volkscultuur hebben wij het folkloreaar feestelijk afgesloten met een congres over het belang van folklore in deze tijd en veel optredens en demonstraties van folklovereuningen.

Een verslag van het Jaar van de Folklore is opgenomen in een extra dik themanummer over folklore van *Alledaagse Dingen*, nummer 3/4 (2005).

Te bestellen door overmaking van 9,50 euro op postgiro 810806 ten name van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, onder vermelding van 'alledaagse dingen'.

Streekgastronomie

In de serie *'Lekker weg in eigen land'* verscheen een deel over ambachtelijke lekkernijen van vaderlandse bodem. Het is een reisgids langs streekproducten en erfgoedrecepten.

Hein van Beek en Paul Blomberg, *Nederlands Culinair erfgoed* (Spectrum 2005)

Koken met traditie

Feestgerechten

In december en januari komen je in menig keuken de heerlijkste geuren tegemoet. De diverse feestdagen vragen ieder om hun eigen specifieke lekkernijen. Eerst de banketletters voor de sinterklaasviering. Dan de kerstkrans en het kerstbrood. Voor de viering van oud en nieuw bakken we oliebollen en kniepertjes. En in sommige delen van ons land wordt er daarna nog een speciaal driekoningenbrood gebakken.

tekst: Cees Tempel
foto's: Arjen Tempel

Wij vonden voor u het recept van het originele kerstbrood, de Dresdener Christstolle, waarvan het verhaal zegt dat de amandelspijs en de specifieke vorm het in doeken gewikkelde kerstkind symboliseren. Of de dikke laag poedersuiker iets met een witte kerst te maken heeft, mag u zelf beoordelen.

Toen ik nog in Amsterdam werkzaam was als schoolhoofd leerde ik van de leerkrachten aan de in hetzelfde gebouw gehuisveste Portugese school de Bolo Rei kennen. Deze weelderige broodkrans stelt de kroon voor van Caspar, Melchior en Balthasar, de koningen die volgens de legende op zes januari het kindeke Jezus in de stal in Bethlehem bezochten. Opvallende gelijkheid met het Nederlandse driekoningenbrood vormt de in het brood verstopte gedroogde witte boon. Wie hem vindt, is voor één dag koning. Er is ook een verschil: wie in Portugal de boon treft, moet het volgende jaar de koningskrans bakken.

KERSTSTOL

Benodigheden:

- 50 gram gehakte amandelen
- 75 gram rozijnen
- 50 gram krenten

- 50 gram gesneden sukade
- 10 gram gekonfijte sinaasappelschil (fijngesneden)
- 20 gram citroenrasp
- 1/2 theelepel gemalen kardemom
- 1 snufje gemalen nootmuskaat
- 1 snufje gemalen zwarte peper
- 1/2 theelepel vanille aroma
- 3 eetlepels bruine rum (40%)
- 200 gram amandelspijs
- 1 theelepel eidooier
- 500 gram tarwebloem
- 1 zakje instant gist (7 gram)
- 1/2 theelepel zout
- 75 gram suiker
- 2 eieren
- 100 gram zachte boter
- (1 dl lauwwarme melk)
- 1 eetlepel boter
- 1 strooibus poedersuiker

Doe amandelen, rozijnen, krenten, sukade, sinaasappelschil, citroenrasp en de kruiden in een kom. Vermeng het met de vanille aroma en de rum en laat het geheel twee uur marineren. Meng de eidooier door de amandelspijs. Vorm er een rol van en laat die in de koelkast opstijven.

Zeef de bloem in een kom. Voeg de gist, het zout en de suiker toe. Vermeng dit met een vork. Maak een kuiltje in het midden en breek daarin de eieren. Voeg de zachte boter toe en kneed het geheel tot een mooie bal. Voeg daarna de gemarineerde vulling toe en kneed die er goed verdeeld door. Als het deeg te stug blijft, voeg dan nog wat van de lauwwarme melk toe. Dek het deeg af en laat het anderhalf uur rijzen.

Kneed het deeg weer en rol het op een met bloem bestoven aanrecht uit tot een enigszins rechthoekige of ovale lap deeg. Maak met de deegroller een gleuf in het deeg. Leg daar de rol amandelspijs in. Zorg ervoor dat de spijs niet buiten het brood uitsteekt en vouw dan het deeg over de spijs. Druk het aan de rand voorzichtig wat aan. Leg de stol op een ingevette bakplaat. Dek het geheel weer af en laat het nogmaals een uur rijzen.

Verwarm de oven voor op 200°C. Bak de kerststol af in 45 minuten. Smelt de eetlepel boter en bestrijk hiermee de kerststol. Strooi er ruim poedersuiker overheen. Laat de stol op een taartrooster afkoelen. Strik er een rood lint om en garneer het met een takje hulst.

BOLO REI

Benodigheden:

- 50 gram gesneden sukade
- 50 gram rozijnen
- 50 gram pijnboompitten
- 1 dl port
- 500 gram tarwebloem
- 1 zakje instant gist (7 gram)
- 1/2 theelepel zout
- 100 gram suiker
- 20 gram citroenrasp
- 2 eieren
- 100 gram zachte boter
- 1 gedroogde witte boon

Voor de garnering:

- eiglazuur van 1 eigeel en 1 eetlepel melk
- 10 bigarreux (gekonfijte kersen)
- 10 schijfjes gekonfijte sinaasappelschil
- greinsuiker
- 2 eetlepels abrikozenjam

Laat de sukade, de rozijnen en de pijnboompitten een nacht in de port marineren. Zeef de bloem in een kom. Voeg de gist, het zout, de suiker en de citroenrasp toe. Meng dit met een vork goed door elkaar. Maak een kuiltje in het midden. Breek daarboven de beide eieren. Voeg de zachte boter

toe en begin te kneden. Giet de port af en doe de drie ingrediënten bij het deeg en kneed het tot er een mooie homogene massa is ontstaan, die gemakkelijk van de kom los laat. Zet het deeg afgedekt op een warme plek weg en laat het anderhalf uur rijzen tot het volume verdubbeld is.

Kneed het deeg opnieuw en vorm een mooie bol. Leg deze op een ingevet bakblik en duw met de vingers in het midden van de bol een gat. Vorm met de handen vanuit het midden van het deeg een mooie krans. Draai daarbij het bakblik langzaam rond. Pak de witte boon als een snoepje in een stukje bakpapier. Verstop het pakketje in de onderzijde van de kroon. Dek het geheel weer af en laat het nogmaals een uur rijzen.

Bestrijk daarna het deeg met het eiglazuur van het losgeklopte eigeel en de melk. Garneer de kroon met de bigarreux en de sinaasappelschilletjes. Strooi er de greinsuiker over. Druk alles licht aan. Verwarm de oven op 200°C. Bak de Bolo Rei in 45 minuten tot hij mooi goudbruin is. Verwarm de abrikozenjam en bestrijk het alles met het vrijgekomen vocht. Laat de kroon op een rooster afkoelen.

Wat kunnen we erbij drinken?

Als u de kerststol bij een brunch serveert, past daar prima een koel glas Sekt bij. De Bolo Rei vraagt om een glas van dezelfde port waarin u de ingrediënten heeft gemarineerd.

Eet smakelijk!

Een recept van driekoningenbrood treft u aan in het winternummer van *Traditie* 1999 en de recepten van kniepertjes en oliebollen vindt u in het winternummer van 2002.

'Een heerlijk boutje, dat Sint u biedt,

Eet hem voorzichtig, verslik je niet.'

Een pagina uit 'St. Nikolaas Geschenk aan de Jeugd' [1810]. Rechtsonder zien wij de schoen met roe en een gedichtje.

In de week vóór 5 december gaan bij talloze Nederlanders de dichtaders of de rijmwoordenboeken weer open om te komen tot één of meer sinterklaasgedichten. Zonder gedichten gaat het natuurlijk ook, maar dat is niet leuk, omdat we elkaar dan niet anoniem kunnen bekritisieren. Het gebruik van sinterklaasgedichten maken, vindt men uitsluitend in Nederland.

tekst en foto's: Frits Booy

Sinterklaasgedichten maken deel uit van de gelegenheidspoëzie. Al vanaf de zeventiende eeuw was het in ons land zeer gebruikelijk om bij bijzondere gelegenheden als huwelijk en verjaardag een gedicht te schrijven. Ook maakten volwassenen

toen gedichten bij geschenken, maar niet met Sinterklaas. Afgezien van één bepaald sinterklaasgebruik bij verliefde jongelui, werd het sinterklaasfeest in ons land eeuwenlang alleen door kinderen van circa drie tot twaalf jaar gevierd.

Sinterklaaskaart nummer 45 (circa 1898), met Sinterklaas als 'verbindingsman'.

Wie lief is en zoet,
Bedenkt, geeft ook zieken
Hun deel even goed."

Dit zijn twee opvoedkundige sinterklaasgedichten in een periode van zeventig jaar. De oogst in druk is dus zeer gering. Maar misschien zijn er meer in kinderboeken te vinden. Er zullen in die periode waarschijnlijk ook geschreven sinterklaasgedichten zijn geweest, maar dit soort materiaal leidt nu eenmaal een kort leven. Het was misschien toch meer gebruik in die tijd dan het nu lijkt, temeer omdat negentiende-eeuwse kinderboeken vol opvoedkundige versjes staan. Nader onderzoek moet dat - voor zover mogelijk - vaststellen.

Zij kregen tot laat in de negentiende eeuw onverpakte cadeautjes als speelgoed (zonder gedichten), koek en ander lekkers of een roe, getuige schilderijen en prenten (bijvoorbeeld van Jan Steen) en blijspelen en kluchten (van G.A. Bredero en anderen). Zolang dit feest alleen voor kinderen

dichten van vóór circa 1880 bekend. Het oudste gedicht staat in het kinderboekje van Mr. E.J.B. Schonck, *St. Nikolaas Geschenk aan de Jeugd* (Amsterdam 1810). Het gaat over een jongen die zijn zusje pest, waarvoor hij als straf een roe in zijn schoen krijgt. Daar zit het volgende rijmpje bij:

De oudst bekende sinterklaasgedichten dateren uit de negentiende eeuw.

bestemd was, die veelal nog niet (goed) konden lezen en schrijven, laat staan dichten, lag het maken van gedichten met Sinterklaas ook niet erg voor de hand.

Het is niet erg gemakkelijk om de herkomst van het sinterklaasgedicht na te gaan, want dit soort gedichten blijft zelden bewaard. We moeten het hebben van egodocumenten als dagboek en brief, mondelinge overlevering en gedrukte verhalen en andere informatie over het sinterklaasfeest.

Opvoedkundige strekking

Er zijn mij slechts twee sinterklaasge-

'Sint Niklaas houdt goede wacht,
Wie zijn kinderpligt betracht,
Of verwaarloost: stoute blaagen
Kunnen nimmer hem behaagen;
Dezen brengt hij, in den schoë,
Niets dan slechts een' berken roë.'

Mijn tweede vondst was het gedicht in het in Deventer uitgegeven kinderboek *Geschenk van Sint Nikolaas* (1860):

'En op een papiertje
Beschreven heel net,
Daar stond: 'Dit hoort Dina,
Die ziek ligt te bed;
Want Niklaas die ieder,

Plagen en behagen bij jongelui

Wanneer lijkt het schrijven van sinterklaasgedichten een algemeen gebruik te worden? Een notitieboekje uit mijn verzameling, gedateerd 1880, geeft uitsluitend hierover. Het bevat een aantal met de hand geschreven gedichten, die voor jonge volwassenen zijn bestemd. Ze zijn niet door 'Sinterklaas' geschreven, maar door een geliefde of vriend en dienen om cadeaus aan te duiden, te instrueren en/of te behagen. Dat blijkt onder andere uit een rijmpje bij een gegeven beeldje:

'Dit is een minnend paar;
Als wij reeds 1 1/2 jaar,
Zet ze als een herinnering daaraan
Op d' étagère als 't kan gaan.'

De behoefte aan sinterklaasrijmen bleek duidelijker rond 1898. Toen verschenen bij uitgever Erven B. van der Kamp te Groningen honderd genummerde kaarten van briefkaartformaat, *St. Nicolaaskaarten* geheten. Deze kaarten waren in etui verkrijgbaar voor fl. 3,15. Er staan afbeeldingen op van (vooral jonge) volwassenen, Sinterklaas of Zwarte Piet en geschenken.

Sinterklaaskaart nummer 39 [circa 1898], met voorbeelden van 'surprises'.

Op elke kaart staat een sinterklaasrijm, waaruit blijkt dat het geschenk en gedicht van een 'anonieme' vriend(in), bekende of van 'Sint Nikolaas' afkomstig is. De kaarten hebben soms een specifieke functie en verwijzen naar andere sinterklaasgebruiken.

Vele kaarten kunnen voor elk geschenk gebruikt worden:

*'Sint Nikolaas geeft niet 'luk of raak!'
Hij luistert en let op;
Op deze wijs slaat hij wel vaak
Den spijker op den kop
En zoo begreep hij ook al ras,
dat dit eens net iets voor u was.'*

Met een enkele kaart kan men iemand plagens kritiseren of opvoeden, wat hét kenmerk van dit soort gedichten is geworden, vooral vanwege de anonimiteit:

*'Om u geduld te leren,
Heeft St. Nikolaas met tact
Dit voorwerp menig keeren
Omwikkeld en verpakt;
Hoe zou hij zich verkneuteren,
Als hij u kon zien peuteren
En u kon zien verbaasd, verstomd,
Als eindelijk d'aap te voorschijn komt.'*

Andere kaarten zijn bestemd voor verliefde (jonge) mannen die hun aanbodene slechts via het sinterklaasfeest, dus ook anoniem, iets durven te geven:

*'Die u dit pakje biedt,
Doet zelf de boodschap niet,
Heeft daartoe geen courage,
En stuurt daarom dit ding
Maar door bemiddeling
Van 't goede Sinterklaasje.'*

Dit verschijnsel verwijst naar een zeventiende-eeuws gebruik bij verliefde jongeren om een, soms heimelijk, aanbodene met Sinterklaas min of meer anoniem een speculaaspop (vrijer of vrijster) te geven. De goedheiligman fungeerde toen als huwelijksmakelaar ('heilig' komt van 'hylik', wat huwelijk betekent). De uitgever van deze kaarten speelde dus op een nog bestaande traditie in.

Ook blijkt uit de kaarten dat men elkaar met Sinterklaas door middel van allerlei afgedankte voorwerpen placht beet te nemen (surprise!) en dat vele pakjes per post bezorgd werden:

*'De zender van dit postpakket
Had het al lang er op gezet,
Een rommelzoed bijeen te pakken,*

Omslag van het 'Sinterklaas-boek. Practische raadgevingen om den St. Nicolaas-avond zoowel voor Ouderen als voor Kinderen tot een Welgeslaagd Feest te maken. Benevens 50 rijmpjes bij pakjes en geschenken.'
Geschreven door J.S. (circa 1915)

*En u daarmee een poets te bakken.
Gij ziet hieraan, mijn waarde vriend,
Dat ieder krijgt naar hij verdient.'*

Vanaf het eind van de negentiende eeuw blijken ook oudere kinderen sinterklaasgedichten te maken, getuige een brief uit 1891 van een toen zestienjarig kostschoolmeisje uit Beverwijk (een grootmoeder van mijn vrouw). Verhalen van hoogbejaarden van nu en kinderboeken uit die tijd bevestigen dat verschijnsel. Zo is er in het *Nieuw St. Nikolaasboek* van Tante Frankie - een kinderboek uit 1906 - sprake van een briefje waarop staat:

*'Voor Jetje, van Oom Sint
Omdat ze haar eigen popje,*

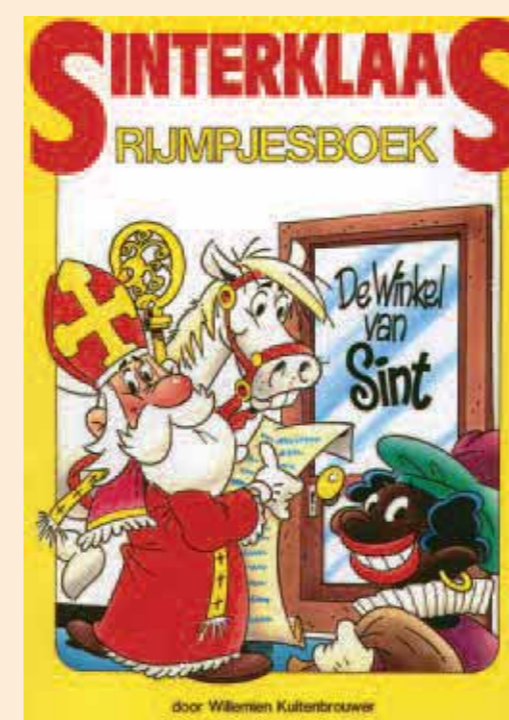

Het gebruik om met Sinterklaas elkaar in gedichten de waarheid te zeggen, is typisch Nederlands.

*Gaf aan het arme kind!
Laat dit een ieder leeren,
dat 'k ALLES zie en weet,
En dat ik noch het goede,
Noch 't kwade ooit vergeet!'*

Voorbeeldboekjes met sinterklaasrijmpjes

In ongeveer dezelfde tijd als de rijmkaarten verscheen het boekje *St. Nicolaas-avond. Rijmpjes en Raadgevingen bij het maken van Surprises en andere verrassingen voor groot en klein*, door ene Johan geschreven (Rotterdam, circa 1905).

Ook hieruit blijkt dat er surprises gegeven werden. Het ging om zaken als een oude vaas, een kapotte laars of om imitatievoedsel (met hopelijk iets leuk(er)in):

*'Een heerlijk boutje, dat Sint u biedt,
Eet hem voorzichtig, verslik je niet.'*

De gedichten voor kinderen zijn nog overwegend opvoedkundig:

*'Toen ik naar U kwam vragen,
Hoorde ik, dat ge graag mocht plagen,
Ik geef U nu echter deze keer nog iets,
Maar veranderd [sic] 't niet, krijgt ge later niets.'*

Uit dit boekje leren we ook, dat er volwassen aan het sinterklaasfeest meedoen en dat zij elkaar luxe artikelen geven zoals kunstbloemen, een horloge, een eau-de-cologneflacon en bontwerk.

In het *Sinterklaas-boek Practische raadgevingen om den St. Nicolaas-avond* zoowel voor Ouderen als voor Kinderen tot een

Welgeslaagd Feest te maken. Benevens 50 rijmpjes bij pakjes en geschenken, van J.S. (Amsterdam, circa 1915) vinden we behalve gedichtjes voor volwassenen en kinderen stevige kritiek op de rijmpjesboeken: 'Ik ken dergelijke werkjes waarin gedichtjes voorkomen voor 'vliegmachines', 'paarlencolliers', 'fietsen en eetserviezen', meest zaken die men niet op Sinterklaas cadeau geeft, om nog te zwijgen over de onzinnige en leelijke rijmerij en soms nog erger.'

Dichtpraktijk in de twintigste eeuw

Uit het voorgaande blijkt, dat na circa 1900 volwassenen steeds meer aan het sinterklaasfeest gaan meedoen, waarbij ze elkaar op rijm vaak flink op de hak nemen. Maar dichten kan ook veel plezier geven, vooral in benarde tijden. Zo vinden we in 1942 in het tijdschrift *Okido* een 'Groote Sinterklaas-prijsvraag!' met als titel 'Kunt U rijmen? Rijm dan mee!'.

Na circa 1945 verschijnen er vele handleidingen voor het schrijven van

Het '4711-Rijmboekje' [circa 1970]

Een bedendaagse variant van het rijmpjesboek.

Een wanbopige dichter
Getekend door B. van Vlijmen in het 'Algemeen
Dagblad' (27 november 1932)

gewoon wat blote feiten. Sinterklaas dichters
in Nederland ('s Gravenhage, 1984).

Uit zo'n zeventien honderd via de dagbladpers
ingezonden gedichten blijkt dat
Sinterklaas 'een waardige voorvechter van
een fatsoensmoraal' blijft. Eigenschappen
als snoepzucht, ijdelheid en krenterigheid
worden stevig bekritiseerd. Verschijnselen
als seks, emancipatie en vandalisme
komen uitgebreid aan de orde. Op de
dichtvormen gaat Vuijsje niet in.

Sinterklaasgedichten rijmen bijna altijd
aan het eind van de regels, veelal met
gepaard eindrijm (zie de titel van dit arti-
kel). Sommigen verdelen hun gedichten
in strofen. Soms laat men zich inspireren
door bestaande (sinterklaas)liedjes,
literaire gedichten of bestaande dichtvor-
men als de limerick. In vele gedichten zijn
de rijmwoorden vaak voorspelbaar en
lopen de versregels soms minder soepel.
Dat doet er echter niet toe, als men
maar dicht.

Conclusie

Het schrijven van sinterklaasgedichten
is een typisch Nederlands gebruik. Deze
gedichten lijken pas in de negentiende
eeuw voor te komen en zijn dan aan-
vankelijk alleen bestemd voor kinderen.
Na circa 1880 gaan (eerst jonge) volwas-
senen volop aan het sinterklaasfeest
deelnemen. Hierdoor werd het krijgen de
gedichten veel meer aandacht dan de
cadeaus, vooral die waarin de ontvanger
plagend wordt opgevoed. Met de surprises
vormen zij de hoogtepunten van pakjes-
avond. Moge deze unieke traditie in ons
land blijven bestaan! ■

sinterklaasgedichten, rijmwoordenboeken
en boekjes met kant-en-klare gedichten.
De dichter Han G. Hoekstra geeft waar-
schijnlijk als eerste in *Het boek van
Sinterklaas* (Baarn, circa 1950) instructie
over het maken van sinterklaasgedichten.
Sommige voorbeeldboekjes gaan ook uit-
gebreid in op allerlei hobby's en karakter-
trekken, zoals in de *Rijm-het-zelf-gids* van
Ernst van Altena (Hema 1989):

*'Omdat jij wat kort bent aangebonden,
raakt je humeur nogal 'ns geschonden.
Als het niet gaat zoals jij zou willen,
dan is je onvrede niet te stillen,
als de betrokkenen dan maar kunnen
zwijgen,
ben je nog het beste weer in toom te krijgen.
De sint kent gelukkig zijn cliënten
als een dokter zijn patiënten
en heeft na een zuivere diagnose
dit geschenk voor je uitgekozen,
in de hoop met het resultaat te boffen
en jij bij het uitpakken niet zult ontploffen.'*

Ook de fabrikant van de parfum '4711'
gaf rond 1970 een rijmwoordenboekje -
Het 4711 Rijmboekje - uit, met daarin
uiteeraard rijmwoorden op fles, zwoel,
geuren, ruiken, eau de cologne en...
4711!

In sommige warenhuizen vindt men -
zoals in vroeger jaren - in sinterklaastijd
weer sneldichters, die al dan niet gratis
hun dichtdiensten aanbieden. Nog sneller
kan men via internet en computer-
programma's aan sinterklaasgedichten
komen. Uit dit alles blijkt hoe groot nog
steeds de behoefte (of zachte dwang) is
om voor Sinterklaas gedichten te maken.

Onderzoek

Naar de dagelijkse praktijk van
zelfverzonden sinterklaasgedichten is
voor het eerst onderzoek gedaan door
socioloog Herman Vuijsje. In 1984
publiceerde hij zijn bevindingen in
't Is niet de bedoeling te verwijten. Het zijn

IN HET VOLGENDE NUMMER

Hardlopen

In deze tijd willen mensen graag veel bewegen.
Dit wordt vanuit de overheid ook gestimu-
leerd. Bij hardlopen is de loper niet gebonden
aan een sportclub en kan zelf het tijdstip en de
plaats bepalen.

Bleekneusjes

In de periode tussen 1883 en 1970 brachten
honderdduizenden kinderen in de leeftijd van
drie tot veertien jaar de vakantietijd door in
een gezondheidskolonie. Dat waren tehuizen
aan zee of in de bossen, waar zwakke kinderen
aan moesten sterken.

Ot en Sien

Ongeveer honderd jaar geleden verschenen vier
prachtige schoolboekjes: Ot en Sien. Het zijn
hele eenvoudige verhaaltjes, waarbij twee buur-
kinderen allerlei avonturen beleven.

Dierenverhalen

Verhalen over vermetelde spinners, botte wol-
ven en wonderpaarden zijn overal ter wereld
populair. Ook in Nederland en Vlaanderen
spelen vermenselijkte dieren, zoals de dieren
uit de Fabeltjeskrant, een rol in de verteltraditie.

En nog veel meer...

Colofon

TRADITIE,
TIJDSCHRIFT OVER ALLEDAAGSE DINGEN,
TRADITIES EN RITUELEN
JAARGANG 11, NUMMER 4, WINTER 2005

TRADITIE is een uitgave van het Nederlands Centrum
voor Volkscultuur

REDACTIE EN EXPLOITATIE:
Nederlands Centrum voor Volkscultuur
Postbus 13113, 3507 LC Utrecht
F.C. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht
tel: 030 - 276 02 44, fax: 030 - 273 61 11
e-mail: ncv@volkscultuur.nl
www.volkscultuur.nl

REDACTIE:
drs. Ineke Strouken (hoofdredactie)
drs. Piet de Boer
drs. Johan de Bruijn

OPMAAK EN VORMGEVING:
Timmers Visuele Communicatie BV, Dongen

TRADITIE verschijnt vier keer per jaar.
Een abonnement kost € 18,-.

Opzegging van abonnementen moet uiterlijk 1 december
schriftelijk aan de administratie zijn doorgegeven.

TRADITIE verschijnt ook op cassette, ingesproken voor
mensen met een leeshandicap. Informatie:
Federatie van Nederlandse Blindenbibliotheken
Postbus 24, 5360 AA Grave
tel: 0486 - 48 64 86, fax: 0486 - 47 65 35
e-mail: abonnee@fnbb.nl

© Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder
schriftelijke toestemming van de uitgever.

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbende van
copyright te achterhalen. Mochten er personen of instanties
zijn die menen aanspraak te maken op bepaalde rechten,
dan wordt hun vriendelijk verzocht contact op te nemen
met de uitgever.

ISSN 1382-4104

TRADITIE

Nederlandse Centrale voor Volkscultuur

Postbus 13113, 3507 LC Utrecht
P.O. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht
tel: 030 - 276 02 44
fax: 030 - 273 61 11

ncv@volkscultuur.nl
www.volkscultuur.nl

